

Research Paper

A reflection on the geographical and physical identity of The Hamadan city in the middle Islamic centuriesMostafa Rezaei*¹ ¹ Ph.D. in Islamic Archaeology, Department of Archeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

10.22080/HPAI.2024.26751.1007

Received:

February 5, 2025

Accepted:

March 15, 2025

Available online:

April 14, 2025

Keywords:

The Hamadan plain, historical geography, The Seljuks Iraque Ajam, the Ilkhanid period, spatial organization, physical structure.

Abstract

Throughout history, Hamedan Plain has had a special place in the geography of the region in terms of the region's climate and being located on important communication routes. This area is considered one of the fertile plains of the western part of the Iranian plateau, which was formed as a result of the alluvium of Alvand mountain and is located in the geographical area of the Qarachai river basin and the eastern part of Central Zagros. The attention given to Hamedan by the Seljuk rulers has also shown its special importance in Jebal region. During this period, Hamedan plain was chosen as a political and cultural center for a while, and the evidence shows the important position of this region during the conquest of the western regions of the country by the Mongols. Examining the geographical position of this region and the spatial plan of Hamadan during the Seljuq and Ilkhanate period, the role of the Alavi family of Hamadan in the urban development and its structures, as well as the main use of the Hamedan plain palaces during this period, are among the questions of this research that must be answered. Therefore, the purpose of this research is to investigate the settlement sites of Hamedan Plain and their possible location in the discussed periods by using historical documents. This research is a type of historical analysis research and documentary information collection. According to the divisions of ancient geographical texts, Hamedan was located in the center of Jebal region and in the fourth climate. According to the research results, during this period, the city of Hamadan had a scattered spatial structure similar to the city of Al-Mada'in in terms of shape. The Seljuq and Ilkhanid rulers sought to increase influence in the region by building numerous palaces, generally with political use. In the meantime, the Alevi family formed a part of the city's body with its centuries-old rule over the city of Hamadan and by establishing schools and religious places.

***Corresponding Author:** Mostafa Rezaei

Address: Department of Archeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

Email: M.rezaei@art.basu.ac.ir

Tel: 09189039976

Extended Abstract

1. Introduction

In the study of the appearance of cultural centers, especially in archaeological studies, the geographical investigation of places in different periods is very important. Hamadan plain is located in the western region of Iran, near the Central Zagros. What is clear is that this cultural field has always been the attention of governments during different periods. From the time of the fall of the Sassanids to the Mongol invasion, the Jebal region was one of the most important regions of Iran, with cities such as Hamadan, Dinevar and Nahavand, etc., playing a key role in its political, cultural and economic developments. Re-examining the historical and geographical conditions of the cities of this region and its characteristics in monographic form can be effective in understanding the history of that period. The occurrence of some important historical events in the Islamic period in the Jebal region has highlighted the place of this region in the historical destiny of Iran. Hamadan is one of the prominent areas of the Jebal region, which, due to its location on the east-west communication routes, played a significant role in the historical developments of the Islamic Middle Ages. In this research, by using the remaining documentary information from this geographical-cultural area among the written documents, to some extent, it is possible to provide an acceptable reconstruction of the climatic condition and its effect on the urban geography and the life of the region. The most important issue that is often seen in historical texts is the favorable climate of this region in spring and summer, which is likened to the bride of Iranian cities. In the way of Hamadan being located, both in terms of communication and trade,

and in terms of campaigns and the invasion of different ethnic groups to this region, it has caused the presence of merchants and traders of other ethnic groups with different cultures in it. The most important questions of this research are: 1- According to the historical documents and the available evidence, what was the geographical location and spatial structure of Hamadan during the Seljuq and Ilkhanid periods? 2- What was the use of most of the palaces built in the Hamedan plain during the Seljuk period? In this writing, the nature of the research is historical research in which the information is collected by document method.

2. Discussion and Analysis

The Hamedan-Bahar Plain, known as Chahar Bolok/Simineh Rood Plain, is one of the alluvial and fertile plains and is one of the elements of Hamedan's economic prosperity. This catchment area with an area of 2459 square kilometers is located on the northern slope of Alvand highlands in a wide valley with high mountains on both sides (Fig. 1 & 2). Hamadan plain has fertile soil due to its alluvium. The most important natural feature of Hamadan city is Alvand mountain, which is located in the west, southwest and south of this city. Due to its relatively high altitude, this mountain has springs and rivers with abundant water, all of which flow towards the surrounding plains of Hamedan (Alvand Delta), which is an important factor in providing water to the region and its thriving agriculture. One of the main points in the formation and expansion of the city of Hamadan is the abundant water resources. The first direct written information about the Hamedan plain can be found in Ibn Al Faqih's *Akhbar al-boldān* book (1970: 65-66). In his description of Hamedan, he mentions an area called Faravar {Farivar}, which corresponds to the location of

Hamedan Plain today. Mostofi Qazvini (1957: 80-79) mentioned this area by the name of Farivar in Nuzhat al-Qulub (740 AH) directly referring to the plain of Hamadan and mentioned its extent from around the city to two farsakhs. He (ibid: 80-81) after mentioning the important villages of Shahrastaneh, Lalejin, Fakhrabad, Qasemabad, Kushak Bagh and Mamshanrud, he mentioned seventy-five villages in total in this region. During the Seljuk era, Hamadan plain was chosen as a political and cultural center by the rulers of that period due to its proximity to the borders of Iraqe Ajam, its communication position, and its special geographical and climatic conditions. Among the important urban structures of Hamedan during the Seljuq and Ilkhanid periods, which written documents provide us with additional information, we can mention 1- Dar al-Imāra (Ala al-Dawleh Castle), 2- Madrasa-tomb (Togharliyah, Sarbarzeh), 3- Tomb of Sadat Alavi, Seljuk kings and amirs. (Arslan Shah, Tughrel II, etc.) , 4- Squares (Sheverin, New Koshk, and Deh Biar), 5- Numerous mansions (Marghzar Koshk, Kohn Koshk, etc.) , 6- Four main gates (Sheverin/Rey, Dargazin , Baghdad and Isfahan) pointed out (Fig. 6). At this time, the highway of Great Khorasan Road was considered the most important communication route in the region, through which all commercial, commercial and cultural exchanges with neighboring areas (from Ray to Holwan) took place (Fig. 5 & Table 2). A major part of the economic and social life of the western part of the country and consequently the Hamadan Plain was formed under the influence of this communication route. The formation of many traditions and styles of pottery and architecture at the level of the region and especially Hamadan plain and its transfer to other neighboring cultural centers was formed as a result of this. It should be mentioned here that the

Hegmataneh site with its wide scope can be mentioned as a large part of the primary and main core of the old Hamadan city, which historical and geographical texts have repeatedly mentioned about its quality (extent and urban characteristics).

3. Conclusion

During the Seljuk period, The Hamedan was considered one of the three important cities of the mountain region, along with the two cities of Ray and Isfahan. Due to the climatic and political situation of the Hamedan plain in the Islamic middle ages, the rulers of that time paid attention to its meadows (such as the Marghzar Qaratkin) and its prominent palaces (including the Marghzar palace). The creation of more than five hundred palaces with major political and military use has been one of the other factors of attention to the Hamadan Plain in this period. One of the reasons for the creation of this number of palaces in the Hamedan plain was the increase in the influence and dominance of the rulers of that time in this region. Most of these palaces were located on the main routes from Hamedan to neighboring areas, including the Great Khorasan route (Ray-Hamadan), the route from Hamedan to Isfahan, and the route from Hamedan to Qazvin. At this time, the city of Hamedan had a scattered urban structure, where important elements such as Madrasa-tombs, palaces and mansions, Dar al-Imāra, squares and gates were scattered in different parts of the city. The attention of Sadat Alavi from the generation of Zeyd bin Hasan bin Ali to this geographical and cultural area led to the formation of mansions and tombs for them in the urban context. During the Ilkhanid period, Hamadan was considered one of the largest cities in the Jebal region with 24 villages. During this period, after a period of destruction and numerous invasions, Hamedan plain was subjected to

special and constructive reforms. One of the most interesting settlement periods of the Hamedan plain in the Islamic period is related to this period. Among the reforms of this period, we can mention the actions

of Ghazan Khan and Oljaitu in the form of building khanqah complexes, numerous mansions and palaces, and the creation of a new town in the form of "New Hamadan" by the Mughal ilkhans.

Reference

- Abū al-Fidā, I. D. I. (1970). *Al-boldān calendar*. Translated by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Iran Culture Foundation (in Persian).
- Azkaei, P. (2001). *Hamedannameh (twenty speeches about Madistan)*. Hamedan: Madestan (in Persian).
- Baghdadi, S. M. H. (1992). *Maraset al-etela alall asmae al-amkaneh va al-bogha (Observations to names of places and Tombs)*. Beirut: Dar al-Jeil (in arabic).
- Balmaki, B. (2019). "Evidence of Hasuna's cultural influence to the east of the Central Zagros". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*. 9 (20): 7-20 (in Persian).
- Bartold, w. (1929). *Historical Geography of Iran*. translated by Hamzeh Sardadour. Tehran: Ettehadieh (in Persian).
- Grosin, H. (2005). *Zarawmand - Ancient Lake of Hamedan*, Hamedan: Sepehr Danesh (in Persian).
- Hamedani, R. F. (1945). *Mokatebat Rashidi (Rashidi's Correspondence)*. by the efforts of Muhammad Shafi, Lahore: Nimab University.
- Hamedani, R. F. (1994). *Jāmi' al-Tawārīkh*. Edited by Mohammad Roshan and Mostafa Mousavi. 4 vols. Tehran: Alborz (in Persian).
- Hamawi Baghdadi, Y. A. (2001). *Dictionary of countries (Mu'jam ul-Boldān)*. Translated by Ali naghi Monzavi, vols. 1 & 2. Tehran: Cultural Heritage Organization of the country (in Persian).
- Ibn Athir, A. M. (1994). *Al-Lebab fi Tahzib al-Ansab*. 3 c. Beirut: Dar Sader (in arabic).
- Ibn Hawqal, A. H.N. (1987). *Ibn Hawqal's travelogue (Iran in the image of the earth)*. Translated and explained by Jafar Shaar. Tehran: Amirkabir (in Persian).
- Ibn Juzi, F. (1992). *al-Muntazem fi al-Tarikh al-Umam wa al-Muluk*. Beirut: Darul al-Kotob al-elmiyeh (in arabic).
- Ibn Khallikan, A.A. M. (1994). *Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' al-Zamān*. By: Ehsan Abbas. Beirut: Dar Sadir (in arabic).
- Ibn Khordadbeh, A. O. A. (1992). *Al-Masalak wa Mamalak (Persian translation of the fifth/sixth century AH)*. Translated by Saeed Khakrand. Tehran: Institute of National Heritage Studies and Publications and Hanafa Cultural Institute (in Persian).
- Ibn Rusteh, A. U. (1892). *al-A'lāq al-Nafīsa*. Leiden: Braille Press; Beirut: Dar Sader (in arabic).
- Iqbal, A. (2009). *Mongol history from the attack of Genghis to the formation of the Timurid government*. Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Istakhri, A. I. I. (1961). *Al-Masalak wa Al-Mamalek*. By Iraj Afshar. Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
- Jackson, W. (2008). *Jackson's Travelogue (Iran in the Past and Present)*. translated by Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrahai. Tehran: Scientific and Cultural (in Persian).
- Katebe Baghdadi, Q. J. (1991). *al-kharaj*. Translated by Hossein Ghare Chanloo. Tehran: Alborz (in Persian).
- Khwandamir, Gh. H. H. (1954). *Ḥabīb al-siyar fi akhbār afrād al-bashar*. Introduction by Jalaluddin Homaei. Under the supervision of Mohammad Dabir Siyaghi. Vol 3. Tehran: Khayyam (in Persian).
- Khwandamir, Gh. H. H. (1993). *Ma'āther al-mulūk (Memorials of the kings)*. Edited by Mirhashem Mohaddes. Tehran: Rasa Cultural Services Institute (in Persian).

- Maqdasi, A. M. A. (1982). *Ahsan al-Taqasim fi Maarefa al-Aqalim*. Translated by Ali naghi Manzavi. Vol. 2. Tehran: Iranian Authors and Translators Company (in Persian).
- Mohammadi, M. & Shabani, M. (2016). "Introduction and analysis of Islamic era pottery from Zainoabad-Bahar site. Hamadan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*. 6 (11): 135-150 (in Persian).
- Mohammadifar, Y. & Motarjem, A. (2006). "Report of the first chapter of the study and identification of archeology in the central part of Hamadan". Cultural Heritage Organization of Hamadan Province (unpublished) (in Persian).
- Mostofi Qazvini, H. (1985). *Tarikh-e Gozideh* (Selected history). By the efforts of Abdolhossein Navaei, Tehran: Amirkabir (in Persian) .
- Motarjem, A. & Balmaki, B. (2009). Preliminary Report on Archaeological Survey and Identification of Bahar County. Hamadan. Cultural Heritage Organization of Hamadan Province (unpublished) (in Persian).
- Nazari-Arshad, R. (2012). Supplementary Archaeological Survey and Identification Report of Hamedan and Tuyserkan Countries. Cultural Heritage Organization of Hamedan Province (unpublished) (in Persian).
- Porter, R. K. (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c.* During the years 1817, 1818, 1819 and 1820. Vol. 2. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Rezaei, M. & Mohammadi, M. (2020). "An Historical and Archaeological Approach to the Islamic Site of Anda-jin". *Archaeological Studies*. 12 (1): 159-140 (in Persian).
- Samaani, A. K. M. (1962). *Al-Ansab* (Genealogy). Hyderabad: Majlis and Dayerat al-Ma'arif al-Thamaniyyah. (in arabic).
- Shabani, M. (2015). Archaeological study and analysis of settlements in the central part of Hamadan from the beginning of the Islamic period to the end of the Safavid period (Master's thesis). Hamadan: Bu Ali Sina University (unpublished) (in Persian).
- Shabani, M. & Mohammadi, M. (2020). "Archaeological Survey and Analysis the Settlements of Hamedan Plain from the Beginning of the Islamic Period to the end of Safavid Period". *Archaeological Studies*. 12 (3): 117-141 (in Persian).
- Shirazi, S. A. F. (1967). *Tarikh vassaf* (Tahrir-e-tarikh-e- vassaf). Edited by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Iranian Culture Foundation (in Persian).
- Zarei, M. I. (2011). "Physical-spatial structure of Hamadan from the beginning of the Islamic period to the end of the Qajar period based on available evidence". *Nameh-ye Bastan Shenasi*. 1 (1): 82-57 (in Persian).
- Zarei, M. I. & Shabani, M. (2019). "Study and analysis of the typology of pottery from the beginning of the Islamic period to the end of the Safavid period in Hamadan region". *Parseh Archaeological Studies*. 3 (8): 109-126 (in Persian).

علمی

تأملی بر هویت جغرافیایی و کالبدی شهر همدان در سده‌های میانی اسلامی

مصطفی رضائی*^۱ ID^۱ دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

10.22080/HPAL.2024.26751.1007

چکیده

دشت همدان از دیرباز به لحاظ اقلیم منطقه و قرار گرفتن بر سر مسیرهای ارتباطی مهم، از جایگاه ویژه‌ای در جغرافیای منطقه برخوردار بوده است. این منطقه یکی از دشت‌های حاصل‌خیز بخش غربی فلات ایران به شمار می‌آید که در نتیجه آبرفت کوهستان الوند شکل گرفته و در محدوده جغرافیایی حوزه رودخانه قره‌چای و بخش شرقی زاگرس مرکزی قرار دارد. توجه به همدان از سوی حکام سلاجقه عراق عجم نیز، نشان از اهمیت آن به‌واسطه جایگاه ویژه آن در ایالت جبال داشته است. در این دوران دشت همدان مدتی به‌عنوان مرکز سیاسی و فرهنگی انتخاب شد و شواهد از جایگاه مهم این خطه در طول استیلای مغولان بر مناطق غربی کشور حکایت دارد. بررسی جایگاه جغرافیایی این منطقه و طرح فضایی شهر همدان در دوره سلاجقه و ایلخانان مغول، نقش‌خاندان علوی همدان در توسعه شهری و کالبد آن و نیز کاربری عمده کوشک‌های دشت همدان در این دوران، از جمله مسائلی است که در جریان این نگارش باید بدان پرداخته شود. از این‌رو، هدف این پژوهش بررسی جای‌نام‌های منطقه و مکان‌یابی احتمالی آن‌ها در ادوار مورد بحث با بهره‌گیری از مدارک تاریخی است. این پژوهش از نوع تحقیقات تحلیل تاریخی و جمع‌آوری اطلاعات از نوع اسنادی است. طبق تقسیمات متون جغرافیایی کهن، همدان در مرکز ایالت جبال و در اقلیم چهارم قرار داشته است. بنا بر نتایج پژوهش، در این زمان شهر همدان به لحاظ شکل، دارای ساختار فضایی پراکنده و مدائن‌گونه بوده است. حاکمان سلاجقه عراق عجم و ایلخانان مغول با احداث کوشک‌های متعدد عموماً با کاربری سیاسی در پی افزایش نفوذ در سطح منطقه بودند. در این بین، خاندان علویان با حاکمیت چندصد ساله بر شهر همدان و با ایجاد مدارس و اماکن مذهبی، بخشی از کالبد شهری را تشکیل داده بود.

تاریخ دریافت:

۱۷ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۵ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۵ فروردین ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

دشت همدان؛ جغرافیای تاریخی؛ سلاجقه عراق عجم؛ ایلخانان مغول؛ سازمان فضائی؛ ساختار کالبدی.

* نویسنده مسئول: مصطفی رضائی

آدرس: دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

ایمیل: M.rezaei@art.basu.ac.ir
تلفن: ۰۹۱۸۹۰۳۹۹۷۶

۱ مقدمه

در مطالعه سیمای مراکز استقرار، علی‌الخصوص در مطالعات باستان‌شناختی، بررسی جغرافیایی مکان‌ها در ادوار مختلف، بسیار حائز اهمیت است. جغرافیای تاریخی شامل بازسازی محیط‌های گذشته به شیوه بررسی سلسله وقایع در یک زمان یا ارزیابی آن‌ها با توجه به تحولات گذشته است. دشت همدان در منطقه غرب ایران و در جوار زاگرس مرکزی قرار گرفته است. منطقه زاگرس مرکزی از گذشته‌های دور دربرگیرنده منطقه‌ای در طول شاهراه خراسان بزرگ است که مسیر طبیعی بغداد - همدان به‌شمار می‌آید. این مسیر مهم‌ترین کانال ارتباطی ایران به بین‌النهرین است که از دوره پیش‌تاریخ تا دوره معاصر جهت تبادل کالا، اطلاعات، لشکرکشی‌های نظامی و سفرهای زیارتی مورد استفاده بوده است.

با توجه به گزارش بررسی‌ها و کاوش‌های انجام‌شده در این منطقه، آثار دوره مس و سنگ گزارش شده است که نشان از دیرینگی منطقه مورد پژوهش دارد (بلمکی، ۱۳۹۸: ۱۱۱۳). آن چه مشخص است در طول ادوار مختلف همواره این حدود جغرافیایی مورد توجه دولت‌ها بوده است. از زمان سقوط ساسانیان تا حمله مغول، ایالت جبال از مهم‌ترین مناطق ایران بود که با داشتن شهرهایی چون همدان و نهاوند و جز آن در تحولات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن دوره، نقش اساسی داشت. بازکای شرایط تاریخی و جغرافیایی شهرهای این ناحیه و ویژگی‌های آن به صورت تکنگاری می‌تواند در فهم تاریخ آن دوره مؤثر باشد. به بیانی دیگر وقوع برخی حوادث تاریخی مهم در دوره اسلامی در ایالت جبال، جایگاه این منطقه را در سرنوشت تاریخی ایران برجسته کرده است. یکی از نواحی شاخص ایالت جبال، همدان است که با توجه به واقع‌بودن بر سر راه‌های ارتباطی شرق و غرب، در تحولات تاریخی قرون میانی اسلامی نقشی قابل توجه داشته است. علی‌رغم جایگاه مهم همدان در تاریخ ایران و نیز علی‌رغم قدمت زیاد همدان پژوهی،

متأسفانه جنبه‌های مختلف این منطقه از جمله وضعیت شهری و کالبد آن، موقعیت جای‌نام‌ها و ابنیه احداث‌شده در آن‌ها، در میان پژوهش‌های نوین، مغفول مانده است. با وجود این، با بهره‌گیری از اطلاعات مستند برجای‌مانده از این حوزه جغرافیایی - فرهنگی در میان اسناد مکتوب تا حدودی می‌توان، بازسازی قابل قبولی از وضعیت اقلیمی و تأثیر آن بر جغرافیای شهری و نیز حیات منطقه ارائه کرد. دشت همدان از دیرباز به لحاظ ویژگی‌های جغرافیایی و راهبردی، دارای ساختار شهری ویژه و متفاوتی نسبت به مناطق پیرامون خود بوده است. در این دوره، همدان در کنار شهرهایی همچون ری، اصفهان، نهاوند و دینور، از مناطق مهم ایالت جبال محسوب می‌شد.

مهم‌ترین مسأله‌ای که بارها در متون تاریخی دیده می‌شود، وضعیت اقلیمی مساعد این خطه در فصول بهار و تابستان است، که به بهشت و عروس شهرهای ایران مانند شده است. در مسیر قرار گرفتن همدان چه به لحاظ ارتباطی - تجاری و چه به لحاظ لشکرکشی و هجوم اقوام مختلف به این منطقه، باعث حضور بازرگانان و تجار اقوام ملل دیگر و ایجاد فرهنگ جدید در آن بوده است. در این جا حوزه مورد مطالعه، دشت همدان - بهار است که محدوده وسیعی از وسعت استان همدان را به خود اختصاص داده است. نظر به داده‌های فرهنگی غنی متعلق به قرون میانی اسلامی و نیز به دلیل وجود اشارات تاریخی به این منطقه در منابع مکتوب دوره اسلامی، نگارنده بر خود لازم دانسته تا پژوهشی از وضعیت جغرافیای تاریخی و شهری دشت همدان از آغاز دوره سلجوقی تا اواخر دوره ایلخانی تهیه نماید تا زمینه‌ای برای مطالعات علمی‌تر در آینده نه‌چندان دور باشد. از این‌رو مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارت‌اند از: ۱. با توجه به مدارک تاریخی و شواهد موجود، جایگاه جغرافیایی و ساختار فضایی شهر همدان در دوره سلاجقه و ایلخانان مغول چگونه بوده است؟ ۲. عمده کوشک‌های احداث‌شده در

دشت همدان در دوره سلجوقی چه کاربری داشته است؟

۱٫۱ روش تحقیق

در این نگارش، ماهیت پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی است که اطلاعات در آن به روش اسنادی گردآوری شده است و از نظر رویکرد؛ جزء تحقیقات توصیفی تحلیل محتوا محسوب می‌شود؛ منابع پژوهش شامل دو دسته منابع دست اول و منابع دست چندم است. عمده منابع استفاده شده در این پژوهش شامل اسناد مکتوب مورخان، جغرافی‌نویسان و سیاحان است که از منابع دست اول جهت بررسی جغرافیای سیاسی و تاریخی منطقه مورد مطالعه محسوب می‌شود. در کنار منابع مکتوب، بهره‌گیری از منابع تصویری، ساختمانی و مادی دست اول، به بهبود روند پژوهش کمک کرده است. بعد از بررسی هر یک از این منابع سعی شده است اطلاعات مکانی ذکر شده در هر یک از اسناد، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۱٫۲ پیشینه پژوهش

مهم‌ترین مطالعات تخصصی صورت‌گرفته در دشت همدان - بهار از سوی محققان شامل دو دسته مطالعات باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی است. دسته اول عبارت‌اند از: بررسی‌های باستان‌شناختی دشت همدان از سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۱ از سوی پژوهشگران مختلف در سطح منطقه است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۵؛ مترجم و بلمکی، ۱۳۸۸؛ نظری‌ارشد، ۱۳۹۱)؛ در این بررسی‌ها اکثریت محوطه‌های اسلامی منطقه، در کنار سایر آثار، مورد شناسایی و معرفی قرار گرفته است. همچنین کاوش‌های محوطه تاریخی هگمتانه به عنوان هسته اصلی شهر، از سال ۱۳۹۶-۱۳۵۱ ه.ش. (اذکایی، ۱۳۶۷؛ محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۲؛ شریفی و همکاران، ۱۳۹۵؛ رنجبران و صغری، ۱۳۹۲؛ آذرنوش، ۱۳۸۶)، از دیگر پژوهش‌هایی است که در آن، آثار دوره اسلامی و توالی گاه‌نگاری این محوطه شاخص در کنار لایه‌هایی از ادوار تاریخی، مورد مطالعه قرار گرفته است. علاوه بر موارد ذکرشده، باید به

پژوهش‌های نوینی که طی سال‌های اخیر با رویکرد تخصصی‌تر صورت گرفته، اشاره کرد، از جمله؛ پایان‌نامه «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخش مرکزی شهرستان همدان و شهرستان بهار از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی»؛ (شعبانی، ۱۳۹۴)، «بررسی تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین شهرستان بهار (استان همدان)»؛ (رضائی، ۱۳۹۵)، «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان»؛ (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵)، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان»؛ (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار دشت همدان - بهار از آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی» (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۹) و «مطالعه و بررسی تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین شهرستان بهار (استان همدان)» (رضائی و محمدی، ۱۳۹۹)، که به‌صورت مجموعه‌ای و تک‌نگاری به وضعیت دشت همدان در دوره اسلامی پرداخته‌اند.

دسته دوم تحقیقات نیز عبارت‌اند از مطالعات تاریخی و جغرافیای تاریخی همچون: تذکره جغرافیای تاریخی ایران (بخش ری و همدان)؛ (بارتولد، ۱۳۰۸)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت‌های شرقی (فصل سیزدهم: ایالت جبال)؛ (لسترنج، ۱۳۶۴). «همدان‌نامه، فصل‌های ۳ و ۵»؛ (اذکایی، ۱۳۸۰)، «شکوه الوند»؛ (جهان‌پور، ۱۳۹۱)؛ «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی»؛ (احمدی‌منش، ۱۳۹۰)، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود»؛ (زارعی، ۱۳۹۰)، «هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون مورخان اسلامی از آغاز تا عصر قاجار»؛ (یغمایی و پورشعبانیان، ۱۳۹۳)، «جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی»؛ (زارعی و رضائی، ۱۳۹۷). «آثار تاریخی

آن‌ها به سمت دشت‌های پیرامونی همدان (دلتای الوند) در جریان‌اند که این خود عاملی مهم در تأمین آب منطقه و کشاورزی پررونق آن محسوب می‌شود. یکی از نکات اصلی در شکل‌گیری و گسترش شهر همدان، همین منابع آبی فراوان است. این منطقه با زمستان‌های نسبتاً سرد و تابستان‌های معتدل، مراتع چرای بهاره و تابستانه را برای عشایر فراهم می‌کند، تا آن حد که عشایر استان‌های هم‌جوار هر ساله به این منطقه از کشور کوچ بیلاقی می‌کنند. از مهم‌ترین رودخانه‌های جاری در سطح شهر همدان که نقش اساسی در حیات آن داشته می‌توان به رودخانه‌های الوسجرد که از ارتفاعات دره مردابیگ، و رودخانه عباس‌آباد که از ارتفاعات تاریک‌دره سرچشمه می‌گیرد، اشاره کرد (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۰).

جابه‌جایی توده‌های هوا در تعیین نوع آب‌وهوای همدان نقش مهمی دارد. در منطقه همدان سه نوع توده‌های هوایی نقش به‌سزایی در آب‌وهوای آن دارد که عبارت‌اند از: الف) توده شمالی - در ماه‌های سرد سال سبب کاهش دما و بارندگی، ب) توده‌های جنوبی - در ماه‌های گرم سال موجب افزایش دما و کاهش بارندگی و ج) توده‌های غربی - در ماه‌های مرطوب سال موجب افزایش نسبی دما و بارندگی است (سال‌نامه آماری استان همدان، ۱۳۹۴: ۴۵). مجموعه این عوامل باعث شده تا همدان همیشه به‌عنوان یکی از شهرهای بیلاقی و خوش آب‌وهوای ایران در فصول بهار و تابستان مطرح باشد. طبق تقسیمات اقلیمی ایران بر اساس طبقه‌بندی سیستم کوپن، آب‌وهوای همدان از نوع مدیترانه‌ای با باران بهاره در نواحی دشتی و کوهستانی سرد در ارتفاعات است. در سیستم طبقه‌بندی اقلیمی آمبرژه که حدود اقلیم بر اساس شاخص رطوبت تعیین می‌شود، همدان در اقلیم نیمه‌خشک سرد قرار دارد (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰: ۲۳۲۴). بارندگی‌های همدان عمدتاً ناشی از توده‌های هوایی مدیترانه است که از غرب به‌خصوص دریای سیاه و مناطق شمالی اروپا وارد کشور می‌شود. موقعیت منطقه و

و فرهنگی شهرستان همدان بر اساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناسی؛ (رضائی، ۱۳۹۸) که به‌وضعیت جغرافیای تاریخی، شهری و اقتصادی دشت همدان در دوره اسلامی پرداخته‌اند. نگارنده در راستای بررسی باستان‌شناسی دشت همدان در ادوار سلجوقی و ایلخانی، برای نخستین‌بار به وضعیت جغرافیای تاریخی و شهری این منطقه در دوران مورد بحث پرداخته است.

۲ موقعیت جغرافیایی دشت همدان

دشت همدان - بهار موسوم به دشت چهار بلوک/سیمینه‌رود از دشت‌های آبرفتی و حاصل‌خیز است و از عناصر رونق اقتصادی همدان به شمار می‌آید. به‌عبارت‌دیگر از ویژگی‌های عمده دشت همدان پوشش گیاهی آن است که عمدتاً به صورت مرتع، کشتزار و باغ شکل گرفته‌اند. این حوزه آبریز با وسعت ۲۴۵۹ کیلومترمربع در دامنه شمالی ارتفاعات الوند در دره وسیعی که از دو طرف به کوه‌های بلند واقع شده، قرار دارد. وسعت دشت ۸۸۰ کیلومترمربع و گسترش سطحی آبخوان دشت ۴۶۸ کیلومترمربع است که در حدفاصل ارتفاع ۱۷۰۰ تا ۱۸۰۰ متری از سطح دریا واقع شده است. این دشت از معبر باریکی در ناحیه شمالی با دشت‌های کبودرآهنگ و قهاوند ارتباط هیدروژئولوژیک دارد. تغذیه سفره‌آب زیرزمینی دشت عموماً از ریزش‌های جوی و آبراهه‌های متعدد منشعب از دامنه‌های الوند کوه است (زارع‌ایبانه، ۱۳۹۲: ۶۸؛ نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۰، ۲۸۱؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان، ۱۳۷۶: ۷۵).

دشت همدان به علت آبرفتی بودن، دارای خاک حاصل‌خیزی است (سدهی و رحمانی، ۱۳۸۳: ۴۳). مهم‌ترین عارضه طبیعی شهر همدان کوهستان الوند است که در غرب، جنوب غرب و جنوب این شهر قرار دارد. این کوهستان به‌واسطه ارتفاع نسبتاً بلند، دارای چشمه‌ها و رودخانه‌های پرآبی است که همگی

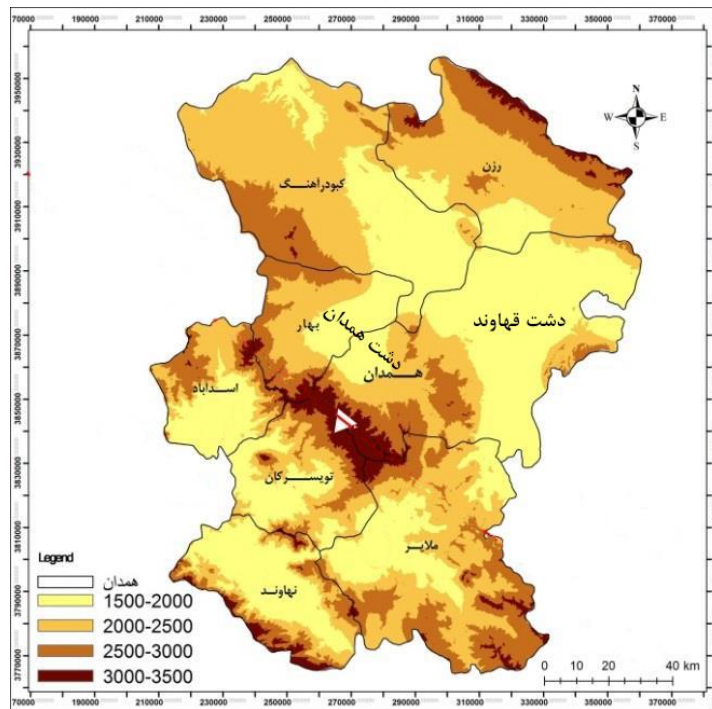
ارتفاع زیاد آن سبب می‌شود که توده‌های هوای مرطوب و باران‌زایی که به‌ویژه از سوی غرب وارد کشور می‌شوند قسمت اعظم رطوبت خود را در دشت همدان از دست بدهند. بدیهی است که بارش‌های کوهستانی در سطح منطقه به لحاظ موقعیت مکانی و توپوگرافی آن جایگاه ویژه دارد (همان: ۲۴).

دشت همدان از لحاظ مختصات جغرافیایی UTM از جهت غربی در مختصات ۲۵۵۴۲۷,۹۳

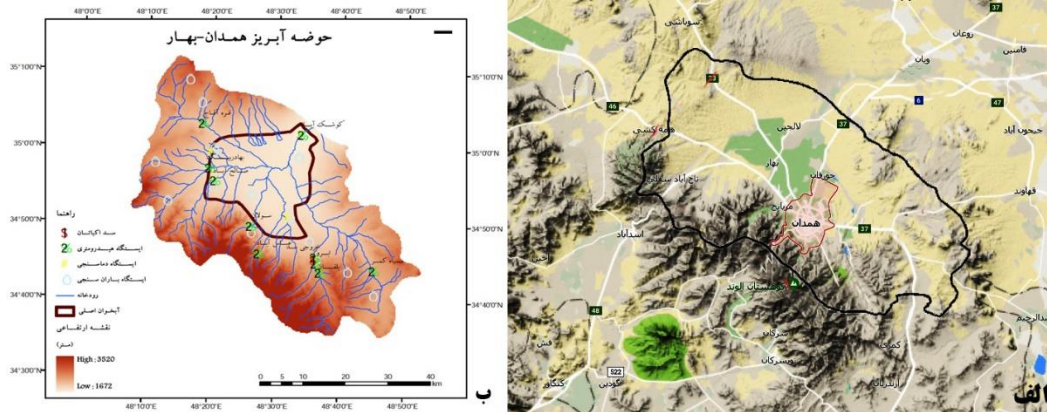
و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۱) (شکل ۱ و ۲).

ارتفاع زیاد آن سبب می‌شود که توده‌های هوای مرطوب و باران‌زایی که به‌ویژه از سوی غرب وارد کشور می‌شوند قسمت اعظم رطوبت خود را در دشت همدان از دست بدهند. بدیهی است که بارش‌های کوهستانی در سطح منطقه به لحاظ موقعیت مکانی و توپوگرافی آن جایگاه ویژه دارد (همان: ۲۴).

دشت همدان از لحاظ مختصات جغرافیایی UTM از جهت غربی در مختصات ۲۵۵۴۲۷,۹۳

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی استان همدان و حوضه مطالعاتی دشت همدان - بهار در آن (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷۸)

شکل ۲. الف) محدوده جغرافیایی دشت سیمینه رود و موقعیت شهر همدان در آن (www.googlemaps.com؛ ب) محدوده آبخوان اصلی دشت همدان (عابدی‌کوپایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲)

از ذکر دیه‌های مهم شهرستانه، لالچین، فخرآباد، قاسم‌آباد و کوشک‌باغ و ولایت مامشانرود دیه‌های این ناحیه را هفتاد و پنج پاره می‌داند. در کتاب مطلع سعدین از این دشت با عنوان جلگای دلشگا و جنت‌نشان، صحرای جان فزای و مرغزار دلگشای همدان و تشبیه آن به بهشت آیین که رشک نگارخانه چین بوده، یاد شده است (خوافی، ۱۳۸۶ ج ۲: ۶۷۲)

سیف‌الدوله (۱۳۶۴: ۲۷۷) در سفرنامه خود در توصیف این ناحیه می‌گوید: «جلگه همدان خیلی آباد است، چون خوانین و رؤسای طوایف و بزرگان و نوکران در دهات ساکن‌اند، به این واسطه هر یک از دهات همدان واقعی قصبه معتبری است. در همه دهات عمارات عالی، باغات باصفای بسیار خوب و همه مایحتاج زندگانی موجود است». عضدالملک (۱۳۷۰: ۲۰۶) در سفرنامه عتبات خود بعد از ورود از گردنه اسدآباد به جلگه همدان اشاره کرده و آن را آباد و تعداد اسامی قراء و مالکین آن را بی‌شمار خوانده است. او وسعت این جلگه را از شهر دو فرسنگ یاد می‌کند (همان: ۲۰۸). اولیویه (۱۳۷۱: ۵۶) در سفرنامه خود در هنگام خروج از شهر همدان تا رسیدن به کوه‌های خرقان در طول دو روز سفر خود به وضعیت این ناحیه و روستاهای آن پرداخته و وسعت آن را چهار فرسخ و نیم ذکر می‌کند و انتهای صحرای همدان را ناحیه‌ای شوره‌زار دانسته است. رابرت کریپوتر به هنگام ورود به دشت همدان از

۳ وضعیت دشت همدان از نگاه مورخان و جغرافی‌نویسان

با توجه به اشاره منابع آشوری، از بخش شمالی دشت همدان که به واسطه آب‌های جاری از دره‌های الوند، منطقه‌ای پر آب بوده (تالاب سیمینه‌رود)، با نام «شارانته» یاد شده است (اذکایی، ۱۳۷۸: ۹۱.۹۲). بنا بر نظر گروسین (۱۳۸۴: ۹) و اذکایی (۱۳۷۸: ۹۲) به نقل از منابع دوران تاریخی و اسلامی به دریاچه بزرگ دشت همدان در دوره هخامنشی و ساسانی به ترتیب به نام‌های «زرآوَمند» (zar-aw-mand) و «بهرام‌آوند» (bahram-avand) اشاره شده است. علاوه بر دریاچه بزرگ دشت همدان، در منابع دوره اسلامی به نقل از منابع دوره ساسانی به «منار سَنب‌گور شاپور بن اردشیر» در این منطقه، اشاره شده است (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۷۷.۸۲؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۲۲).

اولین اطلاعات مکتوب مستقیم از دشت همدان را می‌توان در اخبارالبلدان ابن‌فقیه (۱۳۴۹: ۶۵.۶۶) مشاهده کرد. او در توصیف همدان از ناحیه‌ای به نام فراوار {فریوار} یاد می‌کند که با موقعیت دشت همدان امروزی مطابقت دارد. حمدالله مستوفی (۱۳۳۶: ۷۹.۸۰) در نزه‌القلوب (۷۴۰ ه.ق.) با اشاره مستقیم به دشت همدان از این ناحیه با نام فریوار یاد کرده و وسعت آن را از حوالی شهر تا دو فرسنگی ذکر کرده است. مستوفی‌قزوینی (همان: ۸۰.۸۱) بعد

در جهت اجرای این فرمان، ابراهیم ینال رهسپار همدان شد و پس از فرار گرشاسب، آن شهر را تحت تسلط خویش درآورد.

در دوره سلجوقی، همدان یکی از ضرابخانه‌های بزرگ سکه دینار محسوب می‌شده است (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۹۲). در اوایل همین دوره در ذیل وقایع سال ۴۴۹ ه.ق. به خزانه عظیم طغرل اول در همدان اشاره شده است. احتمالاً شکل‌گیری بخشی از کشمکش‌های سیاسی و لشکرکشی‌های نظامی پی در پی دولتمردان وقت به این منطقه، بی‌ارتباط با این خزانه شاهی نبوده است؛ به‌عبارتی‌دیگر یکی از دلایل اصلی توجه حاکمان متهاجم سلجوقی به این حوزه جغرافیایی، سودای دستیابی آن‌ها به این ثروت شاهی بود که در اختیار حاکمان محلی قرار داشت (همدانی، ۱۳۷۳ ج ۲: ۱۷؛ حسینی قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۰۵-۱۲۸؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۱۹). در زمان وزارت امیر ضیاءالملک ابونصر احمد بن نظام الملک و اتابک آق‌سنقر، امیر سید مرتضی ابوهاشم زید بن امیر ابوالفضل حسین حسینی (با اقتدارترین و ثروتمندترین حاکم همدان در سده پنجم هجری قمری) رئیس همدان بوده که سرایی در این شهر داشته است. وی نخستین علاءالدوله علوی همدانی به‌شمار می‌آمد که سلطان طغرل اول بر سرای آن فرمان یافت و در همان جا نیز وفات یافت (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۱۱؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۵۳ و ۷۸؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۴۲ و ۵۵؛ خواندامیر، ۲۵۳۵: ۲۱۴؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۱۶۳ و ۲۲۶؛ بجنوردی، ۱۳۷۴: ۲۷۴).

در کتاب مجمل‌التواریخ و القصص در خصوص علاءالدوله‌های علوی و سادات همدان در دوره سلجوقی این چنین نوشته شده است: «... از فرزندان امیر المومنین حسن بن علی جماعتی با سید ابوالقاسم بطحای به همدان آمدند و مقام ساختند و املاک خریدند و شریف ابوالحسین فرزند ابوعبدالله از فرزندان وی بود، آنکه قلعه‌ها و عمارت‌ها کرده است و ابوالفضل پسر ابوالحسین

طرف جاده ملایر به وسعت این منطقه که در دامنه کوهستان الوند واقع شده، اشاره کرده است (Porter, 1822: 85-90) ویلیامز جکسن (۱۳۸۷: ۱۶۹) نیز در اواخر دوره قاجاریه در سفرنامه خود در هنگام ورود به این حوزه از ضلع شمال غربی آن، وسعت جلگه همدان را ۲۵ کیلومتر در ۱۷ کیلومتر نوشته و به زمین‌های مسطح و هموار و نیز خوبی آبیاری و زراعت آن اشاره کرده است. وی این حوزه جغرافیایی را محصور در بین کوه‌ها و تپه‌ها دانسته است.

۴ جغرافیای سیاسی، تاریخی و شهری دشت همدان در دوره سلجوقی

در دوره سلجوقی دشت همدان به علت نزدیکی به مرزهای عراق عجم و موقعیت ارتباطی و وضعیت جغرافیایی و اقلیمی ویژه آن از سوی رجال سیاسی و حکام وقت مدتی به‌عنوان مرکز سیاسی و فرهنگی انتخاب شد. در آغاز این دوره، در عهد مسعود غزنوی، ابراهیم ینال (برادر طغرل اول) به سال ۴۳۳ ه. ق. در همدان حکومت می‌کرد (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۸؛ همدانی، ۱۳۷۳ ج ۲: ۱۵؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۹۸؛ قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۱۶۳). مصادف با لشکرکشی ابراهیم ینال به همدان، ابوکالیجار گرشاسب برادر فرامرز، بر همدان مسلط بود. نخستین پادشاه سلجوقی که به همدان توجه کرد، سلطان رکن‌الدین ابوطالب طغرل بیگ محمد بن میکائیل (طغرل اول) بود. این پادشاه در سال ۴۳۴ ه. ق. به منظور تصرف همدان، به این منطقه یورش برد و این حدود جغرافیایی را به تصرف خویش درآورد. وی سپس شخصی به نام ناصر علوی را به حکومت همدان منصوب کرد و خود به ری بازگشت. در سال ۴۳۶ ه. ق. ابوکالیجار گرشاسب دگربار به همدان بازگشت و پس از بیرون راندن کارگزاران طغرل از آن شهر، خطبه سلطنت به نام او جاری شد. طغرل در جهت برقراری تسلط دوباره بر آن ناحیه، مجدداً ابراهیم ینال را در سال ۴۳۷ ه. ق. مأمور به فتح جبال نمود.

وزارت این حاکمان سلجوقی را برعهده داشته است. عارف نامی، عین‌القضات همدانی توسط این وزیر متعصب به سال ۵۲۵ ه.ق. در شهر همدان - بر در مدرسه‌ای که در آن جا تدریس می‌کرد، بر دار زده شد و پوست از تنش برکنندند - به دار آویخته شد (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۷۸). پس از این واقعه از وزارت سلطان‌سنجر معزول و در سال ۵۲۷/۵۲۶ ه.ق. خود این وزیر نیز به فرمان طغرل دوم در مسجد جامع همدان به دار مجازات آویخته شد (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۶۹). در زمان سلطان‌سنجر، برای مدتی حاکم همدان سلطان محمد سلجوقی (محمدیکم سلجوقی/ محمد بن ملکشاه) (۴۹۸-۵۱۱ ه.ق.) بود (همان: ۳۴۱؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۷). از دیگر پادشاهان سلاجقهٔ عراق عجم که در آغاز سدهٔ چهارم هجری برای مدتی بر مسند حکومت همدان نشست، طغرل دوم (طغرل بن محمد بن ملکشاه سلجوقی ۵۲۹-۵۰۳ ه.ق.) بوده است (همان، ۱۳۵۶: ۳۶۳؛ صاحبی‌نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۲۳).

از دیگر وقایع فرهنگی شاخص شهر همدان در دورهٔ سلجوقی، احداث مدرسه به دستور سلطان طغرل بوده است (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۰۹). در عهد طغرل دوم ریاست شهر همدان را فخرالدوله بن ابی هاشم حسنی (۵۲۶-۵۳۰/۵۲۵ ه.ق.) بر عهده داشته است (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۹۲). به نظر می‌رسد یکی از اشخاص مدفون در گنبد علویان همین شخص بوده است. در همین زمان (سال ۵۲۶ ه.ق.) جنگ ملک‌داود و اتابک آق‌سنقر احمد یلی (نخستین اتابک مراغه و از فرماندهان سپاه ملک‌داود) با طغرل دوم در قریه «وهان» همدان به وقوع پیوست؛ در نبردی که بین دو سپاه روی داد، برخی از فرماندهان سپاه داود به طغرل پیوستند و همین امر موجب شد تا آق‌سنقر شکست سختی را پذیرا شود (قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۱۷۹) مدت فرمانروایی طغرل دوم سه سال و دو ماه بود و وی در محرم سال ۵۲۹ ه.ق. در شهر همدان چشم از جهان فروبست (حسینی، ۱۳۸۰: ۲۲۰) و در مدرسهٔ

بود، و از دختر صاحب کافی اسمعیل بن عباد و امیر سید مرتضی ابوهاشم زید پسر ابوالفضل بود، از دختر ابو عیسی شادی بن محمد، و جمله سادات همدان از این نسلاند و امیر سید ابوهاشم را و فرزندان او را آثارها بسیار است در دولت آل سلجوقی؛ (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۵۵). با این حال آن چه مشخص است علاءالدوله صاحب همدان از نسل زید بن حسن بن علی (ع) بوده است (بناکتی، ۱۳۴۸: ۱۰۳) که پس از مدتی حکومت بر همدان توسط درگزینی وزیر سلطان‌سنجر کشته شد (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۷۸). پس از حکومت ابراهیم ینال در همدان، آل‌ارسلان سلجوقی به سال ۴۵۵ ه.ق. در این شهر بر تخت سلطنت نشست (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۸: ۱۵۲). ورود سپاهیان آق‌سنقر به مرج‌قراکین (قربولین) در یک‌منزلی و به درب همدان (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۲۶۱) از جانب اصفهان (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۳۵ و ۱۴۹؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۵۹؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۷ و ۷۸) و همچنین نبرد برکیارق با فرزند آل‌ارسلان تتش در سال ۴۸۸ ه.ق. از جمله وقایع مهم در اواخر قرن پنجم هجری در همدان بوده است (همدانی، ۱۳۸۶: ۴۲؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۶؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۴۱). علاوه بر آن، از نبردهای پنج‌گانه بین برکیارق و برادرش (محمد بن ملکشاه) می‌توان به نبرد سال ۴۹۳ ه.ق. در کنار سپیدرود که در چند فرسخی همدان رخ داد، اشاره کرد (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳ ج ۱۰: ۱۰۲؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ ج ۹: ۱۱۳، ۱۱۲). در سال ۵۲۵ ه.ق. سلطان محمود دوم (محمود بن محمد بن ملکشاه) حاکم سلجوقی در شهر همدان فوت کرد (همدانی، ۱۳۸۶: ۷۴؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۲۸۳؛ حسینی‌قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۱۰)؛ پس از وی سلطان‌سنجر در سال ۵۲۶ ه.ق. در همدان بر مسند حکومت نشست (حسینی، ۱۳۸۰: ۲۱۹؛ حسینی‌قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۱۱).

در زمان پادشاهی سلطان‌سنجر، محمد بن ملکشاه و طغرل دوم، قوام‌الدین ابوالقاسم اُنس‌آبادی درگزینی (۵۲۶ ه.ق.) عهده‌دار کرسی

دایمرج (دایمرگ) در حوالی همدان به سال ۵۲۹ ه.ق. بوده است (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۲۷). این منزلگاه بنا بر شواهد تاریخی در مکانی بین همدان و کرمانشاه قرار داشته است (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۹۷).

یکی از نبردهای بزرگ سلطان مسعود سلجوقی، مصاف وی با عموزاده‌اش ملک‌داود در جای‌نام پنج‌انگشت به سال ۵۳۲ ه.ق. و استیلای او بر همدان بوده است (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳ ج ۴: ۲۴؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۲۷). این جای‌نام با توجه به شواهد تاریخی احتمالاً در اطراف روستای فعلی تاج‌آباد قرار داشته است. علاوه بر آن؛ نبرد عظیم عبدالرحمن بن طغایرک (از امیران بزرگ آن دوران)، منکوبرس (حاکم فارس در عهد سلاجقه) و بوزابه (از امیران و اتابکان ترک دستگاه سلاجقه و فرمانروای فارس - متوفی ۵۴۲ ه.ق.) با مسعود بن محمد (مسعود سلجوقی) به سال ۵۳۱ / ۵۳۲ ه.ق. در ناحیه پنج‌انگشت همدان (قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹: ۱۸۱) رخ داد. در نبردی دیگر، این دو سپاه در ۵۴۲ / ۵۴۱ ه.ق. در مرغزار قراتگین نزدیک همدان به نبرد پرداختند. سلطان مسعود در این نبرد پیروز شد و سپاهیان او بوزابه را دستگیر کردند و به قتل رساندند (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۲۶۲؛ خواند‌امیر، ۱۳۳۳ ج ۲: ۵۲۴؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۵۷). راوندی این واقعه را این‌چنین روایت کرده است: «سلطان مسعود سلجوقی به میدان ده‌بیار به سال ۵۴۱ ه.ق. نزل کرد و از آن جا با تمامی لشکر روی به مرغزار قراتکین نهاد و چون به آن مرغزار رسید بوزابه به دیه که‌ران برای جنگ آمد»؛ (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۴۲). ملک‌شاه بن محمود (ملکشاه سوم) نیز برای مدتی کوتاه بر همدان فرمانروایی کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۱۶؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۵۶). وی با مساعدت اتابک ایلدگز علیه سلطان محمد به همدان لشکرکشی کرد (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۲؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۱۸).

از دیگر پادشاهان عراق عجم و همدان در دوره حکمرانی سلاجقه، سلطان محمد بن محمود (محمد دوم) (۵۴۷.۵۵۵ ه.ق.) بود. در عهد این حاکم و به فرمان او کوشک‌های باشکوه بسیاری در حوالی

طغرلیه این شهر دفن شد (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۶۰). تحصن و پناه گرفتن سلطان طغرل دوم به اروند {کوه الوند} و ماوشان {دره امامزاده کوه} در همدان (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۱۹۷؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۳۵) و همچنین حبس و به هلاک رساندن عزیزالدین کاشی (وزیر طغرل دوم) به دستور طغرل در قلعه همدان از دیگر اتفاقات شاخص در زمامداری این شاه سلجوقی است (منشی‌کرمانی، ۱۳۶۴: ۹۱). سلطان مسعود سلجوقی برای جنگ با طغرل به سوی همدان لشکرکشی کرد و در این جنگ که آق‌سنقر احمدیلی نیز حضور داشت، طغرل شکست خورد و به ری گریخت و مسعود بر همدان چیره شد. در نبردهای دو برادر، - بین سال‌های ۵۲۸.۵۲۷ ه.ق. - گاهی مسعود و گاهی طغرل پیروز بود. سرانجام طغرل بر برادر چیره گشت. سلطان مسعود بن محمد بن ملک‌شاه سلجوقی پس از برادر خود طغرل، در سال ۵۲۹ به پادشاهی رسید و پس مدتی حکومت در همدان در سال ۵۴۷ ه.ق. در این شهر درگذشت و در میدان کوشکنو در مدرسه سربرزه که سازنده آن جمال‌الدین اقبال بود دفن شد (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۲۹۰؛ ابن‌طقطقی، ۱۳۵۰: ۷۳؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۵۲.۱۵۱ و ۲۲۱؛ مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۶۰؛ قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹: ۱۸۲؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۷۶؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۵۸؛ حسینی‌قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۱۱؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۴۵). ملک‌شاه دوم نیز در همین سال فوت کرد و در این مدرسه، در میدان کوشکنو دفن شد (همدانی، ۱۳۸۶: ۹۲؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۳۳۴).

هم‌زمان با حکومت سلطان مسعود، ملک‌داود در سال ۵۳۱ ه.ق. حاکم همدان شد (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۲۸۷)؛ جنگ‌های متعددی در زمان این شاه و سلطان مسعود سلجوقی در حدود همدان به وقوع پیوست. از جمله این اتفاقات مصاف بین سلطان مسعود بن محمد بن ملک‌شاه حاکم همدان با خلیفه المسترشد بالله (همراه با سلطان داود و اتابک قراسنقر) در مکان پنج‌انگشت (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۱۴) و

زمان وزارت عزالمک مجدالدین بروجردی به قتل رسید (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۸۲).

در سال ۵۶۰ ه.ق. سلطان ارسلان (۵۵۶.۵۷۱ ه.ق.) و اتابک زنگی به مرغزار تکین (قراتکین) به دروازه (کارداری) همدان فرو آمدند (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۱۴). حاکم همدان در سال ۵۶۷ ه.ق. اتابک شمس‌الدین ایلدگز و بعد از او پسرش جهان‌پهلوان اتابک (مقتدرترین حاکم همدان که به نام خود خطبه خواند و سکه ضرب کرد، ۵۸۲.۵۷۱ ه.ق.) بوده است (بناکتی، ۱۳۴۸: ۲۰۱.۲۰۲)؛ سلطان ارسلان سلجوقی نیز در سال ۵۷۱ ه.ق. در همدان فوت کرد (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۳۶۱؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۲۰) و در جوار آرامگاه پدرش سلطان رکن‌الدین طغرل (دوم) در همدان به خاک سپرده شده است (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۹۰؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۶۱). اتابک در زمان سلطان قزل‌ارسلان (۵۸۲.۵۸۷ ه.ق.) به کوشک کهن (از کوشک‌های شاخص عراق‌عجم در دوران حکمرانی سلاجقه بر آن) در یک منزلی همدان {دروازه همدان} فرو آمد (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۲۷؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰ ج ۲: ۱۵۴؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۶۷). به دستور اتابک شمس‌الدین ایلدگز در سال ۵۷۱ ه.ق. مدرسه‌ای برای آرامگاه خود و دیگر سلاطین سلجوقی (همچون فخرالدین بن معین‌الدین کاشی وزیر طغرل سوم) در همدان احداث کردند (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۱۴ و ۱۱۹؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰ ج ۲: ۱۵۲).

بنا بر اشاره متون تاریخی سلاطین سلجوقی تابستان در بیلاق دارالملک همدان به سر می‌بردند و زمستان در ساوه قشلاق می‌کردند. به طوری که در ذیل وقایع سال ۵۵۴ ه.ق. به بیش از پانصد کوشک همدان که عموماً کاربرد سیاسی داشته اشاره شده که تعدادی از آن‌ها جایگاه حاکمان وقت بوده است (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۳.۱۰۴؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۷۲). سلطان محمدبن محمود (۵۴۷.۵۵۵ ه.ق.) (خواندامیر، ۱۳۳۳ ج ۲: ۵۲۸)، ملک‌شاه بن محمود (۵۴۶.۵۴۷ ه.ق.) و سلطان ارسلان (۵۵۶.۵۷۱ ه.ق.) از جمله سلاطین سلجوقی هستند که تابستان را در

همدان با استفاده از آلات کوشک‌های قدیمی احداث شد (ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۹). در این باره در کتاب جامع‌التواریخ رشیدی آمده است: «و امرا آلاتی که از کوشک‌های قدیم مانده بود بدان موضع آوردند و کوشک‌های بسیار در حوالی آن بساختند، و ملک بر او مقرر شد»؛ (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۰)، راوندی نیز در این خصوص این‌چنین نگاشته است: «سلطان محمد بن محمود به درب {دروازه} شهر همدان کوشکی بنا فرمود و امرا آلات کوشک‌های قدیم بدان موضع نقل کردند و لشکرگاهی ساختند و کوشک‌های بسیار بنا نهادند و ملک مقرر شد»؛ (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۶۵). در این دوره خاقانی شروانی (۱۳۵۷: ۹۱) در سفرنامه منظومش مشهور به مثنوی تحفه‌العراقین (۵۵۱ ه.ق.) همدان را عروس شهرهای عراق عجم و «بلد الامین» وصف کرده است. این تشبیه خاقانی، جلوه زیبای این خطه از کشور در دوره سلجوقی را به درستی بیان کرده است. سلطنت و اردوی عظیم غیاث‌الدین ابوالفتوح سلیمان بن محمد (سلیمان‌شاه) در مرغزار همدان (۵۵۵.۵۵۶ ه.ق.)، در زمان سلطان محمد بن محمود (بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۳۴۶؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۶۳) از مهم‌ترین وقایع اواسط قرن ششم در همدان به‌شمار می‌آید. وی در سال ۵۵۵ ه.ق. در دارالملک همدان به کمک اتابک شمس‌الدین ایلدگز (بنیان‌گذار خاندان اتابکان آذربایجان) به قلعه علاءالدوله همدان وارد شد و بر تخت ملک نشست (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۵؛ چلبی، ۱۳۷۶: ۱۰۴؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۵۶ و ۲۷۵)، سلطان محمد بن محمود و شمس‌الدین ابوالنجیب پس از مدتی استیلا بر همدان، در سال ۵۵۶ ه.ق. در قلعه علاءالدوله همدان زندانی شدند و در همان سال در همان جا درگذشتند؛ بنا به وصیت محمد بن محمود را در مرقد برادرش سلطان مسعود در همدان دفن کردند (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۷؛ خواندامیر، ۱۳۳۳ ج ۲: ۵۲۹؛ چلبی، ۱۳۷۶: ۳۶۳؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۶۱؛ خواندامیر، ۲۵۳۵: ۲۱۵ و ۲۲۰؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۷۴). کمال‌الدین ثابت نیز در قلعه همدان در

مهران و کوشک کهن وارد شدند (ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۸۷). در همین سال (۵۸۴ ه.ق.) سلطان طغرل بن ارسلان با خلیفه عباسی الناصرالدین الله در دایمرج همدان به مصاف هم رفتند (ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۸۷). در عهد طغرل سوم، مردم همدان توسط جمال‌الدین ایبه سمیرمی (از امرای عهد اتابکان در اصفهان) به سبب دین‌پروری کشته شدند (آیتی، ۱۳۴۶: ۳۲۳). وی به جهت استبدادی که از او سر می‌زد در سال ۵۸۴ ه.ق. به دستور طغرل سوم به قتل رسید. بدرالدین قراگز اتابکی در سال ۵۸۷ ه.ق. به عهد طغرل بن ارسلان حاکم همدان بود. در همین سال اتابک قزل‌ارسلان در کوشک کهن به درب {دروازه} همدان به قتل رسید (ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۸۹). در دوره سلجوقی، مرغزار همدان و کوشک‌های آن نیز مورد توجه حکام وقت بوده است. مرغزار قراتکین و کوشک مرغزار از جمله این مواردند که ذکر آن‌ها در متون تاریخی بارها دیده می‌شود (همدانی، ۱۳۸۶: ۹۹؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۶۳؛ ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۹؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۵۸).

خواجه نظام‌الملک طوسی در دوره سلجوقی پیشرو نهضت مدرسه‌سازی بود که با تأسیس مدارس مشهور به نظامیه در شهرهای بزرگ در قلمرو سلجوقیان، اهداف سیاسی و مذهبی خاصی را در نظر داشت. این اقدام نظام‌الملک مورد تقلید دیگر بزرگان و قدرتمندان عصر سلجوقی قرار گرفت. گفتار راوندی (۱۳۸۶: ۶۷ و ۲۰۹). مبنی بر اینکه «ملکشاه و محمود و برکیارق و محمد و طغرل و مسعود را بدان مدارس که در دارالملک اصفهان و همدان ساخته‌اند، نامی نیکو به جای گذاشته‌اند...» گویای آن است که این سلاطین سلجوقی به امر تأسیس مدارس از جمله شهر همدان همت گماشته‌اند. در کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات نوشته محمدبن احمد طوسی (۱۳۸۲: ۲۷۸-۲۷۹). قرن ۶ ه.ق. - معجم‌البلدان یاقوت حموی (۱۹۹۵ ج ۵: ۴۱۱-۴۱۰). ۶۱۵۶۲۱ ه.ق. - و آثار البلاد و اخبار العباد زکریای قزوینی (۱۳۷۳:

همدان و در کوشک خود حکمرانی می‌کردند (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۳ و ۱۱۸؛ ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۵).

زکریای قزوینی (۱۳۷۳: ۵۶۰) در ذیل توصیف شهر همدان در دوره استیلای سلاجقه نوشته است: «...شهری که حال موجود است شهری است در غایت نزهت و خوبی و پادشاهان جبال را در آن شهر، عمارت‌ها و قصرها است و در فصل بهار بدانجا روند زیرا که بهار آنجا، مانند بهشت باشد...». همچنان که اشاره شد تعدادی از این کوشک‌ها محل وقایع سیاسی مهم این دوران به‌خصوص در تاریخ همدان است. کوشک مرغزار، کوشک کهن، کوشک دزج، کوشک قاسم‌آباد، کوشک کهن‌ایبه، ازابه، کوشک مهران، کوشک مسعودی و کوشک‌نو از شاخص‌ترین کوشک‌های همدان در دوره سلجوقی به‌شمار می‌آید که بارها در ذیل وقایع سیاسی همدان به آن‌ها اشاره شده است. پادشاهانی همچون مسعود (در ذیل وقایع سال ۵۴۸ ه.ق.) و محمد بن محمد به هنگام ورود به همدان بر این کوشک‌ها مستولی شدند (همدانی، ۱۳۸۶: ۹۶-۹۷ و ۱۰۳؛ خواندامیر، ۱۳۳۳ ج ۲، ۵۲۷؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۵۸؛ ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۹ و ۸۷؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۴۳-۲۴۴ و ۳۷۵). در این میان کوشک معمور و کوشک‌نو در میان شهر همدان قرار داشتند (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۳۴، ۳۷۵ و ۲۹۱؛ ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۶۴).

بنا بر نوشته راوندی (۱۳۸۶: ۴۱) طغرل بن ارسلان در طول استیلا بر همدان عمارت‌هایی چون بهشت در آن ساخت. علاوه بر آن، از دیگر ساختارهای شاخص شهری در این دوره، می‌توان به میدان و دروازه شورین در جوار شهر همدان اشاره کرد (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۹۱) در همین زمان، طغرل بن ارسلان (۵۹۰-۵۷۱ ه.ق.) و اتابک آذربایجان قزل‌ارسلان در کوشک‌باغ همدان با یکدیگر ملاقات کردند (ظهیری نیشابوری، ۱۳۹۰: ۸۵). آن‌چه از منابع برمی‌آید این دو سلطان سلجوقی در سال ۵۸۴ ه.ق. به هنگام نزول به همدان به ترتیب به کوشک‌های

طغرل‌بک به همدان آمد از اولیاء سه پیر بودند: باباطاهر، باباجعفر و شیخ‌حمشا، کوهکی است بر در همدان و آن را خضر خوانند...». محله خضر امروزه در شمال شرقی شهر قرار گرفته است. روایت مزبور نشان می‌دهد که در سال‌های پایانی قرن ششم هجری قمری یکی از دروازه‌های شهر در این بخش از آن قرار داشته است. ادریسی (۱۹۸۹: ۶۷۲) در کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق (سده ششم هجری قمری) همدان جزو اقلیم چهارم قرار دارد، شهری پهناور و پرجمعیت که دارای بازار و تجارت فعال و پویایی بوده است (شکل ۳). در اواخر قرن ششم (۵۹۰ ه.ق.) خوارزمشاه علاءالدین محمد بن تکش بر ری، همدان و بلاد جبل استیلا یافت و رسماً حکومت کشور بر دست خوارزمشاهیان افتاد. خلیفه الناصرالدین‌الله عباسی در سال ۵۹۰/۵۹۱ ه.ق. وزیر خود مؤیدالدین بن القصاب را برای در دست گرفتن قدرت به همدان فرستاد (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۱۷۶-۱۷۷؛ جوینی، ۱۳۹۱: ۳۶۸). طی همین امر، در سال ۵۹۲ ه.ق. جنگی بین تکش و وزیر عباسی در مزدقان همدان روی داد (خواندامیر، ۲۵۳۵: ۹۷؛ جوینی، ۱۳۹۱: ۳۷۳). در این جنگ مؤیدالدین در فراوار {بهار} همدان کشته شد (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۸۱). پس از این جنگ علاءالدین محمد بن تکش در سال‌های ۵۹۲ و ۵۹۳ ه. . به‌طور کامل حکومت همدان و عراق عجم را بر دست گرفت (منشی‌کرمانی، ۱۳۶۴: ۳۴؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۲۳۸).

(۵۵۹). ۶۷۴ ه.ق. ذیل وسعت و موقعیت جغرافیایی همدان در سده‌های میانه اسلامی آمده است: «همدان - خطه‌ای است مبارک، قطب قهستان است، دارالمملکت ملوک، بسیار نعمت، آبی خوش، هوایی پاک، چهار فرسنگ در چهار فرسنگ بود، از کوه اروند {الوند} تا آنجا که زینوآباد، صف صرافان به سیج‌آباد {سنج‌آباد} بود و صف بزازان بدیه بریشقان {بریسقان}، از ظلم ظلمه بیران {ویران} شد تا عهد ملک آل‌بارسلان این مقدار که مانده است حصن کرد و در قدیم قلعه ابیض بود، که آن را بنا کرد دارا بن دارا بر هشت دروازه، برج‌ها در میان دروازه‌ها ساخته و در آن قلعه، قلعه دیگر بنا نهاد...». ابوالفداء (۱۳۴۹: ۴۸۳) نیز در تقویم‌البلدان (۷۲۱ ه.ق.) همین توصیف را آورده و در خصوص شهر دوره سلجوقی و ایلخانی اضافه می‌کند: «همدان شهری است از جبال بر راه قافله‌ها و حاج {حاجی‌ها}، چهار دروازه دارد...».

در نقشه‌ای که احمد طوسی (۱۳۸۲: ۲۸۱) در دوره سلجوقی از بلاد جبال ترسیم نموده سه شهر همدان، ری و اصفهان از مهم‌ترین شهرهای ایالت جبال محسوب می‌شده که به دور آن‌ها خط کشیده و از سایر شهرهای جبال مجزا کرده است (شکل ۴). نجم‌الدین راوندی (۱۳۸۶: ۹۸) در راحه‌الصدور و آیه‌السرور - بخش مربوط به تاریخ آل‌سلجوق (تا سال ۵۹۰ ه. .) از کوهکی به نام خضر بر درب همدان بدین مضمون نام می‌برد: «شنیدم که چون سلطان

۵ جغرافیای سیاسی، تاریخی و شهری دشت همدان در دوره ایلخانی

مجموع اسناد مکتوب و شواهد برجای مانده، از جایگاه مهم همدان در آستانه غلبه مغولان حکایت دارد. در آغاز قرن هفتم هجری قمری حاکم همدان مجدالدین علاءالدوله علوی از نسل علاءالدوله‌های حسنی بوده است (خواندامیر، ۱۳۳۳: ج ۳: ۳۳؛ آیتی، ۱۳۴۶: ۳۲۳). حکومت همدان پس این حاکم علوی در حدود سال‌های ۶۱۲-۶۱۱ ه. در دست اغلمش اتابکی بوده است. وی در این شهر سرایی بزرگ داشته است (جوینی، ۱۳۹۱: ۹۱۱). اغلمش در ابتدا وابسته به اتابکان آذربایجان بود، اما در پایان به خوارزمشاهیان پیوست؛ در نتیجه به تحریک و توطئه خلیفه عباسی به قتل رسید. این واقعه در سال ۶۱۴ ه.ق. رخ داد و یکی از دلایل لشکرکشی سلطان علاءالدین محمد خوارزمشاه به سوی بغداد همین واقعه بود. چنین تحولاتی همدان را کانون کشمکش میان خوارزمشاهیان، عباسیان و اتابکان آذربایجان ساخت. چنان‌که در نیمه اول قرن هفتم هجری قمری، همدان عامل مهمی در مبارزه‌های قدرت در عرصه سیاسی ایران محسوب می‌شد. دشت همدان این وضع را تا شامگاه سقوط عباسیان در سال ۶۵۶ ه.ق. به دست مغولان حفظ کرد.

خوارزمشاهیان در سال ۶۱۴ ه.ق. بر بلاد جبل و همدان استیلا یافتند و به درب همدان چندین کوشک احداث کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۴: ۲۱۷؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۳۸۱). ایالت همدان در دوره استیلای خوارزمشاهیان بر آن، به قراقز اتابکی داده شد (راوندی، ۱۳۸۶: ۳۷۵). سپاهیان مغول برای نخستین بار در سال ۶۱۶ ه.ق. از ترکستان به‌جانب همدان لشکر کشیدند که در پی همین امر خوارزمشاهیان از این شهر گریختند (چلبی، ۱۳۷۶: ۱۱۴). همچنین در دوره استیلای خوارزمشاهیان بر همدان فردی به نام یغان طائسی از سوی آنان بر حکومت این شهر گمارده شد (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۴: ۲۴۳).

یغان طائسی در زمان جلال‌الدین منکبرنی به سال ۶۱۹ ه.ق. همدان را مرکز اقامت خود قرار داد (اقبال، ۱۳۸۸: ۱۱۶؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۴: ۲۴۳).

مغولان برای بار دیگر به دستور چنگیزخان بین سال‌های ۶۲۱/۶۲۲ - ۶۱۸ ه.ق. بر ری، همدان و بلاد جبل یورش بردند و شهر همدان را برای چندمین بار به‌غایت ویران و تاراج کردند و مردمان آنجا را قتل و عام کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۴: ۲۴۴.۲۴۳.۲۴۳؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۳۶۸؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۵۳۳). در عهد هولاکو و رکن‌الدین (در طول سال‌های ۶۵۴-۶۵۶ ه.ق.) با پیشروی ایلخانان مغول به مناطق غربی ایران، آنان در منطقه سیاه‌کوه همدان اردو زدند (جوینی، ۱۳۹۱: ۷۹۹ و ۹۶۱-۹۶۲؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۶۶). در این دوره صحرای/النگ {مرغزار} خانها باد {جانماباد} همدان یکی از ناحیت‌های غربی دشت همدان امروزی به‌شمار می‌آمده که در آن زمان از حدود کردستان محسوب می‌شده است. هولاکو طی سال‌های ۶۵۴-۶۵۶ ه.ق. قبل از حمله به بغداد وارد این مرغزار در همدان شد و در آن جا به تجهیز لشکر مشغول شد (جوینی، ۱۳۹۱: ۸۰۶ و ۹۶۱؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۹۹۳-۹۹۴؛ تاریخ شاهی قراخانیان، ۱۳۵۵: ۱۰۱؛ خواندامیر، ۱۳۳۳: ج ۲: ۳۳۹) بنا بر اشارات تاریخی مرغزار زکی (دشت پاکیزه) و پنج‌انگشت/کورشنه همدان نیز احتمالاً در همان حدود جغرافیایی بوده که هولاکو به قصد تصرف بغداد در سال ۶۵۵ ه.ق. در آن جا اردو زد (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۰۰۰؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۴۱). هولاکو روز چهارشنبه یازدهم ربیع‌الآخر (ربیع‌الثانی) (۶۵۶ ه.ق.) با تمام قوای نظامی به‌جهت حمله به بغداد به حدود همدان و سیاه‌کوه رسید (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۰۲۰). پس از فتح بغداد توسط مغولان برای تبریک این پیروزی بدرالدین لؤلؤ حاکم موصل با هدایای بسیار به‌حضور هولاکو در جبال همدان رفت (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۷۹؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۵: ۳۲۴). در زمان هولاکو، جمال‌الدین ایبه حاکم همدان، به سال ۶۷۰ ه.ق. توسط یمه و سبتای (اعیان امرای چنگیزخان) کشته شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲۴۱).

چه‌بسا همان خانقاه بوزنجرد بوده است (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۶۲). در جامع‌التواریخ رشیدی در خصوص زمینۀ احداث بناهای وقفی به دستور غازان‌خان شاه ایلخانی آمده است: «غازان‌خان در هر ولایت که رسید و به هر وقت که جهت قضیه‌ای و حالی به درگاه حق‌تعالی امید و راز و نیازی مستور داشت، نذری و صدقه‌ای التزام نمود تمامت به ادا رسانید...» (همان: ۱۳۷۳: ۱۳۸۵-۱۳۸۴). وزیر ایلخانی، خواجه‌رشیدالدین فضل‌الله در خصوص بنای خانقاه همدان نوشته است: «پادشاه اسلام {غازان‌خان} چون بر سریر سلطنت متمکن گشت ... خانقاهی در دیه بوزنجرد از اعمال همدان بنا فرمود و آن عمارتی عالی و بنایی عظیم است و اوقاف بسیار از ضیاع و عقار بر آنجا وقف کرده و تولیت آن به او و اولاد و اعقاب او داد و به نظر عنایت و عاطفت پادشاهانه ملحوظ گشت» (همدانی ۱۳۷۳: ۱۲۲۱؛ همان: ۱۳۵۸: ۱۴۱). وی در ادامه این‌چنین آورده است: «غازان‌خان} در محرم سال ۷۰۲ ه.ق. از شهر اسلام اوجان بر عزیمت سفر شام متوجه حدود همدان گشت ... از آنجا به جانب همدان در آمده در خانقاه مبارک در دیه بوزنجرد احداث و انشا فرموده و بر آن اوقاف بی‌اندازه کرده و عمارتی به‌غایت خوب و عالی است، نزول فرمود» (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۰۶-۱۳۰۷). همچنین در جایی از همان کتاب در ذیل موقعیت این خانقاه آمده است: «در ولایت همدان در حدود سفیدکوه در دیه بوزنجرد خانقاهی معتبر ساخته و املاک بسیار بر آنجا وقف کرده و صادر و وارد از آن خیر در آسایش‌اند، چنانکه همگان مشاهده می‌کنند» (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۸۵؛ همان: ۱۳۵۸: ۲۱۵). آن چه از متون تاریخی برمی‌آید، بنای خانقاه همدان در روستای بوزنجرد در کنار سفیدکوه قرار داشته و از بناهای باشکوه و عظیم آن زمان محسوب می‌شده است که غازان‌خان املاک و زمین‌های بسیاری را بر آن وقف کرده بود. به این شکل که مردمان و صوفیانی که به آن جا وارد می‌شدند به جهت امکانات و خدمات آن، در رفاه و آسایش بودند. غازان‌خان یک سال قبل از فوتش در محرم ۷۰۲ ه.ق. چند روزی در این خانقاه اقامت

بعد از هلاکوخان، آباق‌خان به سرای ملک عمادالدین در همدان فرود آمد (قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹: ۱۹۵). آباق‌خان نیز در میان طوی که وزیرش خواجه شمس‌الدین (شمس‌الدین محمد جوینی) صاحب دیوان کرده در همدان به موضع قورغ {قوروق} در سال ۶۸۰ ه.ق. فوت کرد (نطنزی، ۱۳۸۳: ۱۱۰؛ جوینی، ۱۳۹۱: ۵۴؛ همدانی، ۱۳۵۸: ۱۱؛ اقبال، ۱۳۸۸: ۲۲۰؛ آیتی، ۱۳۴۶: ۱۲۱؛ قطبی اهری نجم، ۱۳۸۹: ۱۹۵؛ خواندامیر، ۲۵۳۵: ۲۸۱؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۱۱۱۸-۱۲۱۲؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۹۶؛ ابن‌طقطقی، ۱۳۵۰: ۷۱؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵ ج ۲: ۶۹). در اواخر قرن هفتم هجری قمری (در سال ۶۸۰ ه.ق.) حاکم همدان عزالدین بن علاءالدین حسینی بوده است (حمیری، ۱۹۸۴: ۵۹۶). پس از آباق‌خان شاه ایلخانی، بایدوخان در اواخر سده هفتم هجری قمری (سال ۶۹۴ ه.ق.) برای مدتی در همدان بر تخت سلطنت نشست (اقبال، ۱۳۸۸: ۲۵۲؛ آیتی، ۱۳۴۶: ۱۷۱-۱۷۲). بنابر اشاره متون، غازان‌خان در سال ۶۹۶ ه.ق. به عزم بغداد وارد منطقه شراء (دشت قهاوند امروزی) همدان شد (مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۵۴۸). این نخستین توجه این شاه ایلخانی به دشت همدان بوده که از آن به‌عنوان مرغزارک همدان (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۷۱) یاد کرده است. در اواخر قرن هفتم هجری قمری غازان‌خان در همدان بیلاقی داشته (خواندامیر، ۱۳۳۳: ۱۴۹) و مدتی از سال، در این جا به شکار می‌پرداخته است (آیتی، ۱۳۴۶: ۲۰۶). در عهد وی، اتابک افراسیاب (۶۸۸ تا ۶۹۵ ه.ق.)، جمال‌الدین دستجردانی (از سال ۶۹۵ ه.ق.) و ابوبکر دادقبادی (از سال ۶۹۸ ه.ق.) منصب والی مرغزارک/زکی (دشت) همدان را بر عهده داشته‌اند (اقبال، ۱۳۸۸: ۴۴۶؛ همدانی، ۱۳۵۸: ۱۰۵؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۷۸-۱۲۷۰). سرای جورمه گورگان و سغورلورق در حدود همدان، از سراهای شاخص در عهد غازان‌خان به‌شمار می‌آمد (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۱۷).

در تاریخ مبارک غازانی بارها به ابواب‌البر همدان، اشاره شده که به فرمان غازان‌خان احداث شده و

- یاد شده است. این مسیر در تمامی منابع به این صورت نگاشته شده که: «از همدان تا درنوا (درنوا) پنج فرسخ، از درنوا تا بوزنجرد نیز پنج فرسخ، از بوزنجرد تا زره چهار فرسخ، از آن جا تا طرزه هم چهار فرسخ مسافت است». این جای نام قبل از آنکه به واسطه ساخت بنای خانقاه باشکوه، به فرمان غازان خان مورد توجه قرار گیرد، با برخاستن عارف نامی، خواجه یوسف همدانی از این مکان در دوره سلجوقی، از اهمیت شایانی برخوردار بوده است. بنا بر نوشته سمعانی (۱۹۶۲ ج ۲: ۳۵۶). متوفی ۵۶۲ ه.ق. - و ابن خلکان (۱۹۹۴ ج ۷: ۷۹). متوفی ۶۸۱ ه.ق. - خواجه امام ابویعقوب یوسف بن ایوب بوزنجردی همدانی در سال ۴۴۰/۴۴۱ ه. از مشایخ صوفیه نیمه دوم قرن پنجم و نیمه اول قرن ششم هجری قمری (از بنیان‌گذاران طریقت خواجگان، پیشرو تصوف در آسیای صغیر و بانی خانقاه بزرگ مرو) و نویسنده کتاب رتبه‌الهیات (بوزنجردی همدانی، ۱۳۶۲) در روستای بوزنجرد همدان به دنیا آمده است (اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۳۸) (جدول ۱).

داشته است (همان، ۱۳۷۳: ۱۳۰۶). بعدها خواندامیر (۱۳۷۲: ۱۵۸؛ همان، ۱۳۳۳ ج ۳: ۱۸۹) نیز در قرن دهم هجری قمری به بنای این خانقاه که به دستور غازان خان در همدان ساخته شده بود، اشاره کرده است.

موقعیت روستای بوزنجرد و اهمیت آن در منابع نوشتاری کهن به روشنی قابل بررسی است. بنا بر مستندات تاریخی اولین اشاره به جای نام بوزنجرد در منابع مکتوب مربوط به قرن سوم و چهارم هجری قمری است که در کتاب‌های المسالک و الممالک (۲۵۰ ه.ق.) ابن خردادبه (۱۳۷۱: ۲۵ و ۵۷)، اعلاق النفیسه (۲۹۰ ه.ق.) ابن رسته (۱۸۹۲: ۱۶۷)، الخراج (۳۱۶ ه.ق.) کاتب بغدادی (۱۳۷۰: ۳۷.۳۸) و احسن التقاسیم (۳۷۵ ه.ق.) مقدسی (۱۳۶۱: ۵۹۹) به آن اشاره شده است. در این متون، از این مکان به عنوان یکی از قرای همدان در ۱۰ (در یک نمونه ۹) فرسخی - یک منزلی (یک بارانداز) - یک مرحله‌ای مسیر همدان به ساوه - در منطقه‌ای هموار و مسطح

جدول ۱. موقعیت روستای بوزنجرد در منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی (نگارنده، ۱۴۰۰)

ردیف	نام مورخ	نام اثر	تاریخ نگارش	موقعیت محوطه نسبت به همدان	توضیحات اثر در خصوص بوزنجرد	منبع
۱	ابوالقاسم عبیدالله بن خردادبه	المسالک الممالک	۲۵۰ ه.ق.	۱۰ فرسخ / یک منزلی	از قریه‌های همدان و در یک منزلی آن از سمت ساوه است.	(ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵ و ۵۷)
۲	احمد بن عمر ابن رسته	اعلاق النفیسه	۳۰۰.۲۹۰ ه.ق.	۹ فرسخ	در یک مسیر مسطح و هموار قرار دارد، قریه‌ای است محصور با دروازه‌ای آهنی	(ابن رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۷)
۳	قدامه بن جعفر کاتب بغدادی	الخراج	۳۱۶ ه.ق.	۱۰ فرسخ	در ذیل اشاره به مسیر همدان به ری	(کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۳۷.۳۸)
۴	محمد بن احمد مقدسی	احسن التقاسیم	۳۷۵ ه.ق.	یک مرحله	در ذیل اشاره به مسافت‌های شهرهای	(مقدسی، ۱۳۶۱ ج ۲: ۵۹۹)

	جبال، مسیر همدان به بوزنجر			فی معرفه الاقالیم		
۵	ابوسعبد عبدالکریم بن محمد سمعانی	الأنساب	۵۴۹ ه.ق.	یک مرحله	از قریه‌های همدان، در یک مرحله ساوه، ابویعقوب خواجه یوسف بن ایوب بوزنجردی همدانی به سال ۴۴۱ - ۴۴۰ ه.ق. در آن جا به دنیا آمده است.	(سمعانی، ۱۹۶۲ ج ۲: ۳۵۶)
۶	أبو الفرج ابن جوزی	المنتظم فی التاریخ الأمم و الملوک	پایان یافته به ۵۷۴ ه.ق.	قریه‌ای از قری همدان در مسیر ری	اشاره به زادگاه ابویعقوب خواجه یوسف بن ایوب بوزنجردی همدانی در آن جا	(ابن جوزی، ۱۴۱۲ ج ۱۸: ۱۵)
۷	یاقوت حموی	معجم البلدان	۶۲۱-۶۱۵ ه.ق.	یک مرحله / یک بارانداز	دهی در یک مرحله / یک بارانداز از همدان در سمت ساوه، از آن جاست ابویعقوب یوسف پسر ایوب پسر یوسف پسر حسن پسر وهره همدانی بوزنجردی	(حموی، ۱۳۸۰ ج ۱: ۶۵۱)
۸	عزالدین علی ابن الأثیر جزری	اللباب فی تهذیب الانساب	متوفی ۶۳۰ ه.ق.	قریه‌ای در یک مرحله همدان در مسیر ساوه	اشاره به زادگاه خواجه یوسف بن ایوب در قریه بوزنجر همدان	(ابن اثیر، ۱۴۱۴ ج ۱: ۱۸۶)
۹	ابوالعباس، احمد بن محمد برمکی إربلی (ابن خلکان)	وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان	۶۷۲-۶۵۴ ه.ق.	یک مرحله	از قری همدان، در یک مرحله آن در مسیر ری، اشاره به تولد خواجه امام یوسف ابویعقوب یوسف بوزنجردی همدانی به سال ۴۴۱ - ۴۴۰ ه.ق. در آن جا.	(ابن خلکان، ۱۹۹۴ ج ۷: ۸۰-۷۹)
۱۰	رشیدالدین فضل‌الله بن عمادالدوله ابوالخیر	تاریخ مبارک غازانی / جامع التواریخ	۷۱۰-۷۰۰ ه.ق.	در ولایت همدان در حدود سفیدکوه	اشاره به بنای خانقاه بوزنجر در ولایت همدان در حدود سفیدکوه/اشاره به ابواب البر همدان	(همدانی، ۱۳۵۸: ۲۰ و ۱۴۱، ۱۶۲، ۲۱۵)

(همدانی: ۱۳۷۳:۱۲۲۱ و ۱۳۸۵)						
(بغدادی، ۱۴۱۲: ۲۳۰)	-	از قری همدان در جهت ساوه	متوفی ۷۳۹ ه.ق.	مراصد الإطلاع علی أسماء الامکنه و البقاع	صفی‌الدین عبد المؤمن ابن عبد الحق بغدادی	۱۱

کردند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۳۰۸؛ خوافی، ۱۳۸۶ ج ۲: ۹۱۸). موسی‌خان بعد از انهزام در سنه ۷۳۷ ه.ق. با طغاتی‌مورخان صلح کرد. در همین زمان امیر ایسن قتلغ علاوه بر «شهر {شهرک} نو همدان»، حاکم شهر همدان قدیم نیز بوده است (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۳۱۴؛ سمرقندی، ۱۳۷۲ ج ۱: ۱۶۶). در همین دوران امیر شیخ حسن کوچک نیز از راه تلمبار به «شهر نو همدان» وارد شد (خوافی، ۱۳۸۶ ج ۲: ۱۸۵)؛ شیخ حسن بن تیمورتاش بن چوپان ملقب به شیخ حسن کوچک و شیخ حسن چوپانی (متوفی ۷۴۴ ه.ق.). نخستین فرمان‌روا از دودمان چوپانیان - به مدت ۵ سال بر شمال غرب و غرب ایران و سرزمین‌های مجاور حکومت کرد. از جمله مناطقی که تحت سیطره وی بوده «شهرک همدان‌نو» بود که در حدود سال‌های ۷۳۷/۷۳۸ ه.ق. از راه تلمبار بر آن استیلا یافت (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱۸۵).

ابن‌عبدالحق بغدادی (۱۴۱۲ ج ۳: ۱۴۶۴، ۱۴۶۵). متوفی ۷۳۹ ه.ق. - در دوره ایلخانی در توصیف همدان آورده است: «همدان شهری در جبال، پاکیزه‌ترین هوا، بهترین آب‌ها، از بزرگ‌ترین شهرهاست، زمینش زعفران می‌روید، دارای ۲۴ رستاق، هوای آن به شدت سرد است». بعدها حمدالله مستوفی قزوینی (۱۳۳۶: ۷۹) در نزهةالقلوب (۷۴۰ ه.ق.) همدان را از اقلیم چهارم دانسته که طولش از جزایر خالادات فج {مدح} و عرض آن از خط استوا له {لدج/جایگاه} است. جمشید پیشدادی آن را به طالع حمل ساخته است

تودای‌خاتون (همسر ارغون‌خان که برای مدتی در همدان به سر می‌برد) در اوایل قرن هشتم هجری قمری (سال ۷۰۶ ه. .)، در کوه مامشارو (دره امامزاده کوه) بر دامان کوه الوند همدان دفن شده است (قاشانی، ۱۳۴۸: ۵۲). در همین دوره امیر خسرو عادل ایسن قتلغ زید عدله از امراء عصر سلطان محمد خدابنده در سال ۷۰۷ ه.ق. به تفرج عمارت همدان عزیمت کرد و برای مدتی در کوه‌های همدان به شکار پرداخت (همان: ۷۳). در آغاز قرن هشتم هجری قمری (در ذیل وقایع سال ۷۰۹ و ۷۱۰ ه.ق.) از کوشک اولجایتو و سایر عمارت‌هایی که بنا به دستور الجایتو در شهر همدان احداث شدند، یاد شده است (همان: ۸۸ و ۱۱۶)؛ از جمله کوشک‌های معتبر همدان در این دوره (در ذیل وقایع ۷۱۲ ه.ق.) کوشک سلطان‌آباد بوده که بزرگان و حاکمان وقت بر آن وارد می‌شدند (همان، ۱۳۴۸: ۱۴۷). در عهد سلطان محمد خدابنده (در سال ۷۱۲ ه.ق.) قراسنقور منصب والی شهر همدان را برعهده داشته است (همان: ۱۴۱).

امیر طغاتی‌مور (از ایلخانان رویارو) در سال ۷۳۷ ه. . با امرا و وزرا به طرف عراق (عجم) حرکت کرد چون به همدان رسیدند امیر محمود ایسن قتلغ (دست‌نشانده موسی‌خان) و امرای اویرات که پادشاه موسی‌خان را نشانده بودند پیش پادشاه طغاتی‌مور نیامدند و عقب‌نشینی کردند. شهرک‌نو همدان (شهر همدان‌نو) را که مسکن و دارالعماره امیر محمود ایسن قتلغ بود لشکریان پادشاه (طغاتی‌مور) غارت

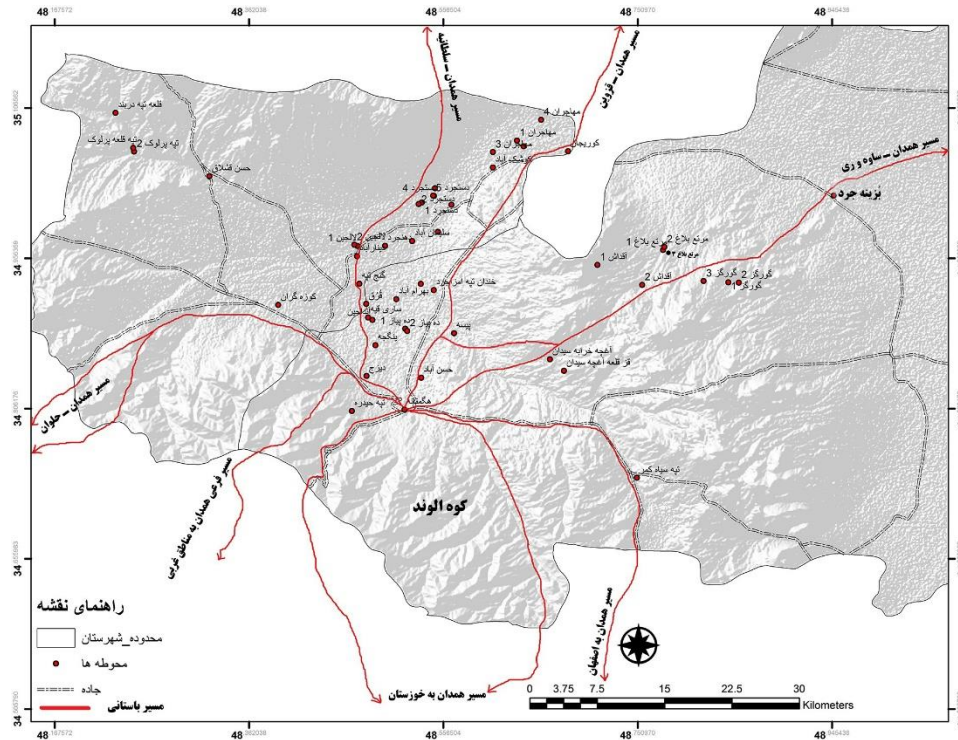
بین سلطان طغرل و ملک‌داود از قریه «وهان» در نزدیکی همدان نام می‌برد. عطاملک جوینی (۱۳۹۱: ۴۵۴.۴۵۵) نخستین کسی است که در قرن هفتم هجری قمری از جای نام «وهار» نام برده است. بر اساس منابع تاریخی، سرداران هولاکوخان مغول در تمام مدت مابین فتح قلاع الموت و فتح بغداد در دامنه شرقی کوه پنج‌انگشت (آلماقولاغ) واقع در غرب قلعه بهار در نزدیکی روستای امروزی تاج‌آباد اردو زده و در طی این مدت برای هر یک از فرماندهان در این منطقه کوشکی بنا کردند (همدانی، ۱۳۶۲: ۷۰۴.۶۹۹؛ جوینی، همان: ۴۸۱.۴۸۲؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۳۷۵؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۶۵.۳۷۴). در سال ۶۴۰ ه.ق. حسام‌الدین خلیل بن بدر (فرمان‌روای لر، متوفی ۶۴۳ ه.ق.) پس از جنگ‌های متعدد، ناحیه حکومت سلیمان‌شاه و بعضی ولایات کردستان را به تصرف خود در آورد. مدتی بعد سلیمان‌شاه پس از فراهم آوردن لشکری عظیم بر حسام‌الدین خلیل پیروز شد و پس از تصرف قلعه بهار و بعضی ولایات کردستان، بهار را مرکز حکومت خود قرار داد. به گفته مستوفی‌قزوینی (۱۳۶۴: ۱۰۷) «بهار» در قرن هشتم ه.ق. از ولایت‌های شانزده‌گانه کردستان و قلعه بهار دارالملک سلیمان‌شاه ایوبی بوده است. ابن‌فوطی (۱۴۰۷: ۲۸۶) نیز نبرد خلیل بن بدر کردی با سلیمان‌شاه و قتل خلیل در قلعه وهار در وقایع سال ۶۴۳ ه.ق. را ضبط کرده است. نکته‌ای که اکثر مورخان اسلامی در منابع خود به آن اشاره کرده‌اند، مؤید این مطلب است که همگی آن‌ها به «قریه بهار» و یا «قلعه بهار» به‌عنوان ناحیه‌ای از ولایات کردستان (در ناحیه جبال) اشاره کرده و این مهم به‌خوبی در منابع آشکار است (مستوفی‌قزوینی، ۱۳۳۶: ۵۵۶؛ همان: ۱۳۶۴: ۱۰۷؛ جوینی، ۱۳۹۱: ۴۵۸.۴۵۹؛ بدلیسی، ۱۳۷۷: ۶۵؛ لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۰۸).

و در میان شهر قلعه‌ای گلین قرار داشته که آن را شهرستان می‌نامند. با توجه به اشاره مستوفی بیشتر آن قلعه در زمان وی تخریب شده بود (همانجا: ۷۹). یاقوت‌حموی (۱۹۹۵ ج ۵: ۴۱۴) نیز در معجم‌البلدان، پیش از حمله مغول به همدان (۶۱۷ ه.ق.)، از ۲۴ رستاق (روستا)، از توابع همدان نام می‌برد که یک قرن بعد، حمدالله مستوفی (۱۳۳۶: ۸۰) نیز به ذکر برخی از این اسامی و دهکده‌هایی که در این رستاق‌ها قرار داشتند، می‌پردازد. در قرن هشتم هجری قمری از مهم‌ترین شهرهای عراق عجم، با نام «تومان» یاد شده است. مجموعاً شهرهای عراق عجم «نُه» تومان بوده است (همان، ۱۳۳۶: ۵۱). تومان همدان دارای پنج شهر بوده است. بنا بر نوشته مستوفی‌قزوینی (همان: ۷۹.۸۱) ولایتش پنج ناحیت داشته است: ۱. فریوار (با ۷۲ پاره ده) ۲. ازماوین/درمائن (۴۱ ده)، ۳. سرائین/شرائین/شیراهین (۴۰ ده) ۴. اعلم شمالی (۳۵ ده) ۵. سردرود و برهندرود (۲۱ ده). با این حال مدارک مشخصی برای مطابقت تمامی این اسامی با نقاط جغرافیای کنونی وجود ندارد. بنا بر شواهد و تحلیل‌های تاریخی ناحیه فریوار با بخشی از دشت همدان - بهار مطابقت داشته است.

یکی دیگر از جای‌نام‌های شاخص دشت همدان در دوره ایلخانیان که اطلاعات ذی‌قیمتی از آن در منابع مکتوب دیده می‌شود جای‌نام وهان {بهار} است. برای نخستین بار از این منطقه طی حوادث ۳۰۸ ه.ق. با نام «مرج‌قراتکین» و «دای‌مرج» در موقعیت امروزی دشت بهار و حوالی آن یاد شده است (راوندی، ۱۳۸۶: ۲۴۲.۲۴۱). به نظر می‌رسد اولین اشاره به این جای‌نام با نام «وهان»، در قرن ۶ ه.ق. در کتاب الکامل فی‌التاریخ آمده است. ابن‌اثیر (۱۳۸۳: ۶۸۲) در وقایع سال ۵۲۶ ه.ق. در بیان جنگ

جدول ۲. مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی دشت همدان بر اساس اشاره مورخان و جغرافی‌نویسان (نگارنده، ۱۴۰۰)

ردیف	مسیرهای ارتباطی	ابن خردادبه	اصطخری	ابن رسته	ابن حوقل	کاتب بغدادی	مقدسی	سمعانی	یاقوت حموی	ابن خلکان	مستوفی قزوینی	فضل‌الله همدانی	معین‌الدین نطنزی	ابوعبدالله محمد ادیسی
۱	مسیر غربی (همدان - حلوان)	*	*	*	*		*				*			*
۲	مسیر شرقی (همدان - ساوه و ری)	*		*		*	*	*	*	*		*		*
۳	مسیر شمال شرقی (همدان - قزوین)	*	*											*
۴	مسیر جنوبی (خوزستان)		*										*	*
۵	مسیر جنوب (اصفهان)				*								*	*
۶	مسیر شمالی (همدان - سلطانیه)										*	*		*

شکل ۵. موقعیت محوطه‌های اسلامی دشت همدان نسبت به مسیرهای ارتباطی اصلی و فرعی در ادوار سلجوقی و ایلخانی (نگارنده، ۱۴۰۰)

۶ تحلیل داده‌ها

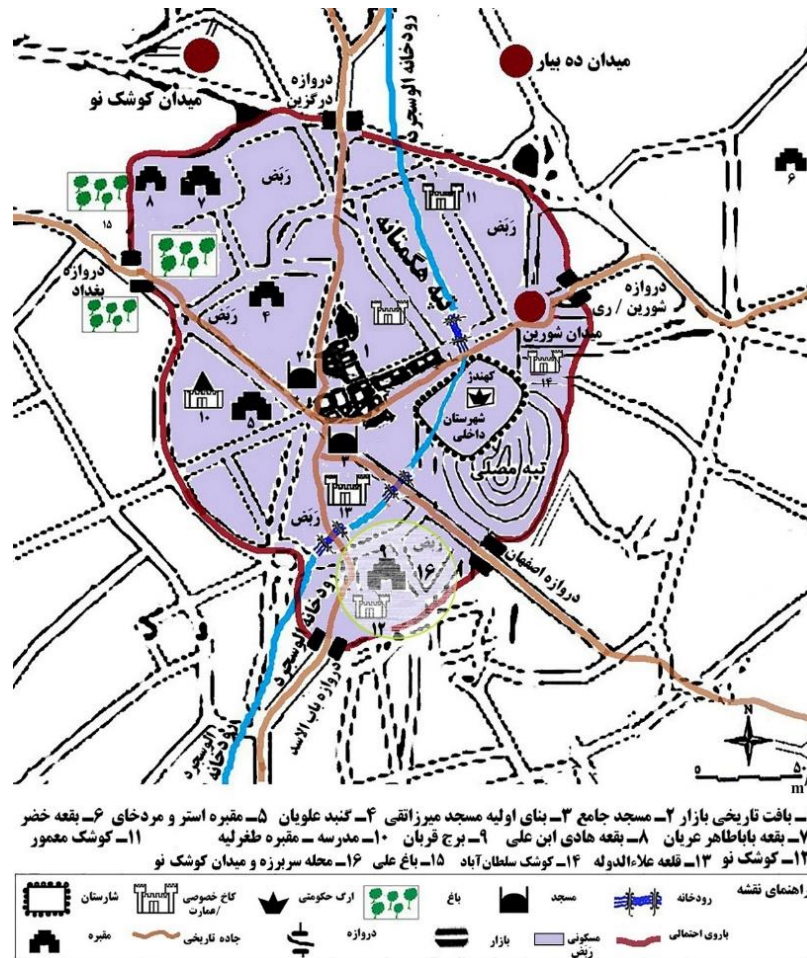
منطقه کوهستان جایگاه راهبردی (با توجه به قرار گرفتن در مرکز اقلیم جبال) داشته است. شهر همدان در این دوران همچون سایر شهرهای اسلامی دارای سه بخش اصلی دارالحکومه، شهرستان و رِبض بوده است که در هر کدام از آنها ساختارهای شهری متفاوت از سایر بخش‌ها قرار داشته است. آن چه مشخص است شهر همدان در قرون اولیه اسلامی وسعت زیادی داشته و در قرن هفتم هجری قمری گویی وسعت آن کمتر شده است؛ زیرا سیجباد که در سده‌های نخستین اسلامی (یعنی زمانی که وسعت شهر ۴ فرسنگ در ۴ فرسنگ بوده) جزء شهر بوده که بر اساس نوشته یاقوت حموی (۱۹۹۵ ج ۵: ۴۱۰-۴۱۱) در زمان او (قرن ۷ ه. ق) در ۲ فرسخی شهر قرار داشته است. احتمالاً در سیجباد خرابه‌هایی موجود بوده که از قرن پنجم تا هفتم هجری قمری از آن به‌عنوان «ساروق» یاد شده است (احمدی‌منش، ۱۳۹۰: ۱۷). این که بازار زرگران همدان در سیجباد، حدود دو فرسنگی شهر قرار داشته، در کنار قرار داشتن رسته بازرگانان و بزازان در آبادی‌های

در خصوص وسعت و موقعیت شهر همدان در دوره سلجوقی و ایلخانی، به‌عنوان شاخص‌ترین مرکز حکومتی و اداری دشت همدان، مورخان و جغرافی‌نویسان، مطالب ارزشمندی را بیان کرده‌اند که همگی آن‌ها به بزرگی و اهمیت این شهر در این دوران اشاره دارد. البته در کنار این، منابع موجود به دوره‌های رکود و رونق شهر نیز اشاره می‌کنند. در منابع مکتوب دوره اسلامی نقل است که عده‌ای خرابه‌های قلعه قدیمی (احتمالاً ارگ اکباتان) را در قلعه سنجاواد واقع در دو فرسنگی شهر مسلمان‌نشین می‌دانند و بیان می‌کنند که سلاطین ایران به‌واسطه طینت و عهدشکنی اهالی آن سامان، خزائن خود را از آنجا بیرون بردند (حموی، ۱۹۹۵ ج ۵: ۴۱۱؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۲۲؛ بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۸۸). با توجه به توصیفات تاریخی و جغرافیایی در خصوص همدان، می‌توان دریافت که در طول دوره اسلامی و پیش از آن، همدان در

جوار (از ری به خلوان) صورت می‌گرفت. بخش عمده‌ای از حیات اقتصادی و اجتماعی غرب کشور و به تبع آن دشت همدان تحت تأثیر این مسیر ارتباطی شکل گرفته بود (جدول ۲؛ شکل ۵). در دوره سلجوقی طبق اشاره متون، همدان شهری از جبال بر راه قافله‌ها و حاجی‌ها با چهار دروازه اصلی بوده است؛ یکی از موارد قابل توجه در این زمینه (قرار داشتن بر سر مسیرهای ارتباطی) شکل‌گیری سنت‌ها و سبک‌های متعدد سفالگری و معماری در سطح منطقه و به خصوص دشت همدان و انتقال آن به سایر مراکز فرهنگی هم‌جوار بوده است. با توجه به مباحث مطرح شده در این جا، به‌درستی می‌توان به اهمیت همدان در سده‌های میانی اسلامی (به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ایالت جبال) پی برد که انتقال دستگاه اداری از ری به همدان در دوره سلجوقی بیش‌ازپیش بر اهمیت آن افزوده است (لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۰۱). از شرح حمدالله مستوفی (۱۳۳۶: ۷۹۸۱) در قرن هشتم هجری قمری چنین برمی‌آید که به‌رغم شهرستان ویران، رِبَض و نواحی پیرامونی همدان گسترده و آباد بوده است. توسعه رِبَض را می‌توان نشانه‌ای از گسترش شتابان شهر از سده‌های نخستین اسلامی به بعد دانست. این مسأله با روند نامنظم توسعه همدان در اواخر دوره ساسانی و آغازین سده‌های اسلامی هماهنگی دارد (احمدی‌منش، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۷). در این جا لازم به ذکر است که از محوطه هگمتانه با محدوده وسیع آن می‌توان به‌عنوان بخش اعظمی از هسته اولیه و اصلی شهر همدان قدیم که متون تاریخی و جغرافیایی بارها از کم و کیف آن (وسعت و ویژگی‌های شهری) یاد کرده‌اند، نام برد (شکل ۶).

پیرامون شهر و بیرون از شهرستان، نشان می‌دهد که شهر همدان در این دوران چندان متمرکز نبوده، بلکه شهری پراکنده و مداین‌گونه بوده است و بخش‌های مهم اقتصادی و شهری در پیرامون شهرستان قرار داشتند (اذکایی، ۱۳۸۰: ۵). از این رو، رِبَض همدان تنها منطقه کشاورزی آن نبود، بلکه برخی از کانون‌های اصلی شهری مانند بازارها و مسجد جامع نیز در آن جای گرفته بود (احمدی‌منش، ۱۳۹۰: ۱۸). آن چه بارها در میان منابع دیده می‌شود، دشت همدان دقیقاً بر سر قافله‌ها و کاروان‌های تجاری و زیارتی قرار داشته است (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۸۳).

علاوه بر آن چه گفته شد از جمله ساختارهای مهم شهری همدان در ادوار سلجوقی و ایلخانی که اسناد مکتوب اطلاعات تکمیلی در اختیار ما قرار می‌دهد، می‌توان به دارالعماره (قلعه علاءالدوله)، مدرسه - مقبره (طغرلیه، سربرزه)، آرامگاه سادات علوی، شاهان و امیران سلجوقی - ایلخانی (ارسلان‌شاه، طغرل دوم، آباقاخان و...)، میدان‌ها (شورین، کوشک‌نو و ده‌بیار)، عمارت‌ها، سراهای شاهی و کوشک‌های متعدد (کوشک مرغزار، کوشک کهن، کوشک دزج، کوشک قاسم‌آباد، کوشک کهن ایبه، ازابه، کوشک مهران، کوشک‌نو، کوشک معمور، کوشک باغ، کوشک اولجایتو، کوشک سلطان‌آباد)، ضرابخانه و چهار دروازه اصلی (شورین/ری، درگزین، بغداد و اصفهان) اشاره کرد که همگی در بافت اصلی و پیرامون شهر همدان قرار داشتند. در این زمان شاهراه جاده خراسان بزرگ، مهم‌ترین مسیر ارتباطی منطقه محسوب می‌شده که از طریق آن کلیه مبادلات تجاری، بازرگانی و فرهنگی با مناطق هم-

شکل ۶. نقشه فرضی از کالبد فضایی شهر همدان در دوره سلجوقی و ایلخانی روی شبکه خیابان‌کشی‌های امروزی بر اساس منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی (نگارنده، ۱۴۰۱)

قراکین) و کوشک‌های شاخص آن (از جمله کوشک مرغزار) شد. ایجاد بیش از پانصد کوشک با کاربری‌های مختلف از دیگر موارد توجه به دشت همدان در این دوره بوده است. با توجه به موقعیت راهبردی همدان نسبت به مرزهای عراق عرب، حاکمان سلاجقه با ایجاد کوشک‌های متعدد در دشت همدان به دنبال افزایش نفوذ و سلطه خود در مناطق غربی فلات ایران بودند. به عبارتی‌دیگر، تقابل و منازعات پی در پی خلفای عباسی و امرای سلجوقی در جای‌جای این منطقه از جمله عوامل احداث این دسته از بناها با کاربری‌های سیاسی - نظامی به‌شمار می‌آید. عمده این کوشک‌ها در مسیرهای اصلی همدان به‌مناطق همجوار از جمله مسیر خراسان بزرگ (ری - همدان) و مسیر همدان

۷ نتیجه‌گیری

دشت همدان در دوره سلاجقه به علت نزدیکی به مرزهای عراق عجم و وضعیت جغرافیای طبیعی و زیست‌محیطی، مدتی به‌عنوان مرکز سیاسی و فرهنگی انتخاب شد و شواهد از جایگاه مهم این شهر در آستانه غلبه مغولان حکایت دارد. در این دوره همدان جزء سه شهر مهم اقلیم کوهستان در کنار دو شهر ری و اصفهان به‌شمار می‌آمد. نظر به آب و هوای معتدل در فصل تابستان، به‌عنوان بیلاق سلاطین سلجوقی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و از سوی آنان مورد سازندگی و آبادانی قرار گرفت. به‌عبارتی‌دیگر، با توجه به موقعیت اقلیمی - سیاسی دشت همدان در قرون میانی اسلامی توجه ویژه‌ای توسط حکام وقت به مرغزارهای آن (از قبیل مرغزار

متعدد به آن، مورد اصلاحات ویژه و سازنده قرار گرفت. یکی از جالب‌توجه‌ترین دوره‌های استقراری دشت همدان در دوره اسلامی مربوط به همین دوره است. هرچند در بسیاری از منابع مکتوب اشاره شده است که در این دوران با حملات ویرانگر مغول همدان و احتمالاً مراکز سکونتی اطراف آن به مانند بسیاری از شهرها و روستاهای کوچک و بزرگ ایران، آسیب‌های فراوانی دید؛ اما بررسی‌ها نشان از آن دارد که تعداد زیادی از محوطه‌های استقراری دشت همدان متعلق به دوره ایلخانی است. از جمله این اصلاحات می‌توان به اقدامات غازان‌خان و اولجایتو در قالب احداث مجموعه‌های ابواب‌البر و خانقاهی، کوشک و عمارت‌های متعدد و احداث شهرکی جدید در قالب «همدان‌نو» بعد از ویرانی و تخریب شهر همدان، در حومه شمالی آن توسط ایلخانان مغول اشاره کرد. مجموع این عوامل به‌روشنی بیانگر تدبیر و درایت وزرای اندیشمند ایلخانی به ساخت و ساز و آبادانی بوده است.

به اصفهان و همدان به قزوین قرار گرفته بودند. بنا بر شواهد عمده ارتباطات فرهنگی، سیاسی و لشکرکشی‌های نظامی دوره سلجوقی نیز از طریق همین مسیرها صورت گرفته است. در این زمان شهر همدان به لحاظ کالبدی دارای ساختار فضائی پراکنده و مدائن‌گونه بوده است که ساختارهای مهمی همچون نظامیه‌ها، مدرسه - مقبره‌ها، کوشک‌ها و عمارت‌ها، دارالعماره‌ها، میدان‌ها و دروازه‌ها در بخش‌های مختلفی از شهر پراکنده بودند. شکل‌گیری علاءالدوله‌های علوی و سادات همدان از نسل زید بن حسن بن علی و احداث عمارت‌ها و آرامگاه‌ها برای ایشان از دیگر وقایع فرهنگی و اجتماعی شاخص دشت همدان بوده که در نتیجه توجه این خاندان مذهبی به این حوزه جغرافیایی - فرهنگی صورت گرفت. در دوره ایلخانی نیز همدان یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ایالت جبال با ۲۴ رستاق محسوب می‌شده است. در این دوره دشت همدان بعد از یک دوره ویرانی و تهاجمات

منابع

- آذرنوش، مسعود، ۱۳۸۶، *گزارش کاوش‌های لایه‌شناختی تپه هگمتانه* - همدان، گزارش‌های باستان‌شناسی (۷). جلد اول، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری کشور.
- آیتی، عبدالمحمد، ۱۳۴۶، *تحریر تاریخ و صاف*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اثیر، عزالدین، ۱۴۱۴ ه.، *اللباب فی تہذیب الأنساب*، ۳ ج، بیروت: دار صادر.
- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۸۳، *تاریخ کامل*. ۱۳ جلد، ترجمه سید محمدحسین روحانی، تهران: اساطیر.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب، ۱۳۲۰، *تاریخ طبرستان*. به تصحیح عباس اقبال آشتیانی به اهتمام محمد رضانی، ۲ جلد، تهران: کلاله خاور.
- ابن جوزی، أبو الفرج، ۵۱۴۱۲ ه.، *المنتظم فی التاریخ الأمم و الملوک*. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، ۱۳۷۱، *مسالك و ممالک (ترجمه فارسی قرن پنجم/ششم هجری)*. ترجمه سعید خاگرد، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل و مؤسسه فرهنگی حنفاآ.
- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمان بن محمد، ۱۳۸۳، *العبر: تاریخ ابن خلدون*. جلد ۳ و ۴، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن خلکان، ابوالعباس احمد بن محمد برمکی اربلی، ۱۹۹۴، *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*. به کوشش احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن رسته، احمد بن عمر، ۱۸۹۲، *الأعلاق النفیسه*. لیدن: مطبعه بریل و بیروت: دارصادر.
- ابن فوطی، ابوالفضل کمال‌الدین عبدالرزاق، ۱۴۰۷ ه.ق.، *الحوادث الجامعه و التجارب النافعه فی المائه السابقه*. ج ۸، بیروت: لیدن.
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا، ۱۳۵۰، *تاریخ فخری در آداب ملک‌داری و دولت‌های اسلامی*. ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن عبدالحق، صفی‌الدین عبدالمومن، ۱۴۱۲ ه.ق.، *مراصد الإطلاع علی أسماء الامکنه و البقاع*. بیروت: دارالجمیل.
- ابن عبری، گرگوریوس ابوالفرج بن اهرن، ۱۳۷۷، *مختصر تاریخ الدول*. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد، ۱۳۴۹، *ترجمه مختصر البلدان*. ترجمه محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل بن علی، ۱۳۴۹، *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- احمدی‌منش، محمد، ۱۳۹۰، «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی». *تاریخ در آیینہ پژوهش*، شماره ۲۹، بهار ۱۳۹۰: ۵۲۶.

- ادریسی، ابوعبدالله محمد بن محمد بن عبدالله، ۱۹۸۹ م، *نزه المشتاق فی اختراق الآفاق*. بیروت: عالم الکتب.
- اذکایی، پرویز، ۱۳۶۷، «درآمدی به تاریخچه باستان‌شناسی همدان». *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۲ (۲): ۵۶-۶۷.
- اذکایی، پرویز، ۱۳۷۸، «نساهای باستان». *ایران شناخت*، ش ۱۳: ۷۲-۱۰۷.
- اذکایی، پرویز، ۱۳۸۰، *همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)*. همدان: مادستان.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، ۱۳۴۰، مسالک و الممالک. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اقبال، عباس، ۱۳۸۸، *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*. تهران: امیرکبیر.
- اولیویه، گیوم آنتوان، ۱۳۷۱، *سفرنامه اولیویه. تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار*. ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا وهرام، تهران: اطلاعات.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ، ۱۳۰۸، *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه حمزه سردادور. تهران: اتحادیه.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین، ۱۳۷۷، *شرف-نامه تاریخ مفصل کردستان*. به اهتمام و کوشش ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، تهران: اساطیر.
- بغدادی، صفی‌الدین عبدالمؤمن بن عبدالحق، ۱۴۱۲ هـ.، *مراصد الإطلاع علی أسماء الامکنه و البقاع*. بیروت: دارالجمیل.
- بلمکی، بهزاد، ۱۳۹۸، «شواهدی از نفوذ فرهنگی حسونا به شرق زاگرس مرکزی». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۹ (۲۰): ۷-۲۰.
- بناگتی، فخرالدین ابو سلیمان داود بن ابوالفضل، ۱۳۴۸، *تاریخ بناگتی*. به کوشش جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.
- بجنوردی، سهام‌الدوله، ۱۳۷۴، *سفرنامه‌های سهام‌الدوله بجنوردی*. به تصحیح قدرت‌الله روشنی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی، ۱۳۵۶، *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بوزنجردی همدانی، خواجه یوسف، ۱۳۶۲، *رتبه الحیات*. به تصحیح و مقدمه محمد امین ریاحی، تهران: توس.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی، ۱۳۵۶، *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیک‌محمدی، خلیل‌اله؛ بیک‌محمدی، نسرین؛ نظری‌ارشد، رضا و حیدری، مهدی، ۱۳۹۵، «تحلیلی درباره اکوسیستم و جغرافیای طبیعی دشت‌های کرانه شرقی الوند و نقش آن در عدم جذب زیستگاه‌هایی از جوامع اولیه انسانی (مبتنی بر مطالعات باستان‌شناختی)». *پژوهش‌های جغرافیای طبیعی*، ۴۸ (۴): ۶۷۵-۶۹۴.
- *تاریخ شاهی قراختائیان*، ۱۳۵۵، به‌اهتمام محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- جکسن، ویلیامز، ۱۳۸۷، *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
- جوینی، عطاملک محمد، ۱۳۹۱، *تاریخ جهانگشای*. به تصحیح محمد قزوینی، تهران: نگاه.
- جهان‌پور، علی، ۱۳۹۱، *شکوه الوند*. همدان: برکت کوثر.
- چلبی، مصطفی بن عبدالله، ۱۳۷۶، *ترجمه تقویم التواریخ (سال‌شمار وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا سال ۱۰۱۵ ه.ق.)*. از مترجمی ناشناخته، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: میراث مکتوب.
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله خوافی، ۱۳۷۵، *جغرافیای حافظ ابرو*. ۳ جلد، مقدمه، تصحیح و تحقیق صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
- حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر بن علی، ۱۳۸۰، *زبدۃ التواریخ، اخبار الامراء و الملوک السلجوقیه*. با مقدمه محمد نورالدین، ضیاءالدین بونیاتوف و محمد اقبال؛ مصحح متن عربی محمد نورالدین، مترجم رمضان علی، تهران: روح الهی ایل شاهسون بغدادی.
- حسینی قزوینی، یحیی بن عبداللطیف، ۱۳۱۴، *تواریخ*. به تصحیح سید جلال تهرانی، تهران: کلاله خاور.
- حموی بغدادی، یاقوت بن عبدالله، ۱۹۹۵ م، *معجم البلدان*. ج ۴ و ۵، بیروت: دارصادر.
- حموی بغدادی، یاقوت بن عبدالله، ۱۳۸۰، *معجم البلدان*. ترجمه علی‌نقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حمیری، محمد بن عبدالمنعم، ۱۹۸۴، *الروض المعطار فی خبر الأقطار*. به تصحیح احسان عباس، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- خاقانی‌شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی، ۱۳۵۷، *تحفه العراقین*. به اهتمام، تصحیح، حواشی و تعلیقات یحیی قریب، تهران: امیرکبیر.
- خوافی، فصیح، ۱۳۸۶، *مجمل فصیحی*. ۳ جلد، مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- خواندامیر، غیاث‌الدین بن همام الدین حسینی، ۱۳۳۳، *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*. مقدمه جلال‌الدین همائی، زیر نظر محمد دبیر سیاقی. ۴ جلد، تهران: خیام.
- خواندامیر، غیاث‌الدین بن همام الدین حسینی، ۲۵۳۵، *دستور الوزراء*. با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام الدین حسینی، ۱۳۷۲، *مآثر الملوک*. به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، ۱۳۸۶، *راحه الصدور و آیه السرور*. در تاریخ آل سلجوق. به تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
- رضائی، مصطفی، ۱۳۹۵، *بررسی تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین شهرستان بهار (استان همدان)*. پایان‌نامه

- زارعی، محمدابراهیم و رضائی، مصطفی، ۱۳۹۷، «جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی». پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، ۷ (۲): ۴۵-۷۱.

- زارعی، محمدابراهیم و شعبانی، محمد، ۱۳۹۸، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۱۰۹-۱۲۶.

- سال‌نامه آماری استان همدان، ۱۳۹۴، همدان: معاونت آمار و اطلاعات.

- سدهی، مرتضی و رحمانی، علیرضا، ۱۳۸۳، «پیش‌بینی سطح آب‌های زیرزمینی دشت همدان - با مدل سری‌های زمانی». آب و فاضلاب، ۱۵ (۳): ۴۲-۴۹.

- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، ۱۳۷۲، مطلع سعدین و مجمع بحرین. به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: طهوری.

- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، ۱۹۶۲، الأنساب. حیدرآباد: مجلس و دایره المعارف الثمانیه.

- سیف‌الدوله (میرزا قاجار)، سلطان محمد، ۱۳۶۴، سفرنامه سیف‌الدوله. به تصحیح علی‌اکبر خداپرست، تهران: نی.

- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، ۱۳۶۳، مجمع الانساب. به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

- شریفی، علی؛ آذرنوش، مسعود و هژبری، علی، ۱۳۹۵، «بازنگری گاهنگاری نسبی و مطلق

کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی سینا (منتشر نشده).

- رضائی، مصطفی، ۱۳۹۸، آثار تاریخی و فرهنگی شهرستان همدان بر اساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناسی. همدان: سپهر دانش.

- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم، ۱۳۹۹، «مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین همدان». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲ (۱): ۱۴۰-۱۵۹.

- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم، ۱۴۰۰، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفال‌های محوطه آنداجین دشت همدان در ادوار سلجوقی و ایلخانی»، مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۳: ۹۵-۱۱۶.

- رنجبران، محمدرحیم و صفری تورج، اتابک، ۱۳۹۲، «مروری بر روند فعالیت‌های پژوهشی و اجرایی در محوطه باستانی هگمتانه از گذشته تاکنون». مجموعه مقالات همایش یک‌روزه باستان‌شناسی هگمتانه، به‌کوشش یعقوب محمدی‌فر، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری: ۲۰۷-۲۲۸.

- زارع‌ایبانه، حمید، ۱۳۹۲، «تحلیل مکانی پارامترهای کیفی منابع آب زیرزمینی دشت همدان - بهار». جغرافیا و مخاطرات محیطی، ۸: ۶۵-۸۶.

- زارعی، محمدابراهیم، ۱۳۹۰، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود». نامه باستان‌شناسی، ۱ (۱): ۵۷-۸۲.

- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - استان همدان، ۱۳۷۶، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ج ۴۷، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.

- فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.

- قاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، ۱۳۴۸، تاریخ الحایتو. به اهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- قزوینی، زکریا بن محمد، ۱۳۷۳، آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.

- قطبی اهری نجم، ابوبکر، ۱۳۸۹، تواریخ شیخ اویس. به کوشش ایرج افشار، تبریز: ستوده.

- کاتب‌بغدادی، قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰، الخراج. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.

- گروسین، هادی، ۱۳۸۴، زرآومند - دریاچه باستانی همدان. همدان: سپهر دانش.

- لسترنج، گای، ۱۳۶۷، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.

- مترجم، عباس؛ بلمکی، بهزاد، ۱۳۸۸، «گزارش مقدماتی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان بهار». همدان: مرکز اسناد اداره میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشرنشده).

- مجمل التواریخ و القصص، ۱۳۱۸، به تصحیح ملک الشعراء بهار، به همت محمد رضانی، بی‌جا: بی‌نا.

تپه هگمتانه، بر اساس یافته‌ها و نتایج آزمایش گرمالین و رادیو کربن». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۰): ۱۲۱.۱۴۰.

- شعبانی، محمد، ۱۳۹۴، بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقراری بخش مرکزی شهرستان همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا همدان (منتشر نشده).

- صاحبی نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله، ۱۳۵۷، تجارب السلف. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران: طهوری.

- طوسی، محمد بن محمود بن احمد، ۱۳۸۲، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات. به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: علمی و فرهنگی.

- ظهیری‌نیشابوری، ظهیرالدین، ۱۳۹۰، سلجوق‌نامه. به تصحیح میرزا اسماعیل افشار، حمیدالملک و محمد رضانی، تهران: اساطیر.

- عابدی‌کوپایی، جهانگیر؛ اخوان، سمیرا؛ موسوی، فرهاد؛ عباسپور، کریم؛ افیونی، مجید و اسلامیان، سعید، ۱۳۸۹، «تخمین "آب آبی" و "آب سبز" با استفاده از مدل SWAT در حوضه آبریز همدان - بهار». علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، علوم آب و خاک، ۱۴ (۵۳): ۹۲۳.

- عضدالملک، علیرضا، ۱۳۷۰، سفرنامه عضدالملک به عتبات. تهران: موسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی.

- محمدی، مریم و شعبانی، محمد، ۱۳۹۵، «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۱): ۱۳۵.۱۵۰.
- محمدی، مریم و شعبانی، محمد، ۱۳۹۹، «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار دشت همدان - بهار از آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲ (۳): ۱۱۷.۱۴۱.
- محمدی‌فر، یعقوب و مترجم، عباس، ۱۳۸۳، گزارش بررسی باستان‌شناختی شهرستان همدان. همدان: آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- محمدی‌فر، یعقوب و مترجم، عباس، ۱۳۸۵، پروژه بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش مرکزی همدان - بهار. آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- محمدی‌فر، یعقوب؛ نوروزی، آصف و شریفی، علی، ۱۳۹۲، «دستاورد‌های فصل شانزدهم کاوش در تپه هگمتانه». مجموعه مقالات همایش یک‌روزه باستان‌شناسی هگمتانه، به‌کوشش یعقوب محمدی‌فر، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری: ۹۴۴.
- مستوفی‌قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد، ۱۳۳۶، *نزهة القلوب*. به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتاب‌خانه طهوری.
- مستوفی‌قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد، ۱۳۶۴، *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، ۱۳۶۱، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علی‌نقی منزوی، جلد ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- منشی‌کرمانی، ناصرالدین، ۱۳۶۴، *نسائم الاسحار من لطائف الاخبار در تاریخ وزراء*. به تصحیح مقدمه و تعلیق میرجلال الدین حسینی ارموی «محدث»، تهران: اطلاعات.
- نطنزی، معین‌الدین، ۱۳۸۳، *منتخب التواریخ معینی*. به‌اهتمام پروین استخری. تهران: اساطیر.
- نظری‌ارشد، رضا، ۱۳۹۱، *گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی تکمیلی شهرستان‌های همدان و تویسرکان*. آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- نوزری، حامد و زالی، عادل، ۱۳۹۲، «بررسی وضعیت برداشت از آب زیرزمینی آبخوان دشت همدان - بهار». *دانش آب‌وخاک*، جلد ۲۳، ش ۴: ۲۷۷.۲۹۰.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۸ ه.ق.، *تاریخ مبارک غازانی*. به‌سعی، اهتمام و تصحیح کارل یال، لندن: اوقاف گیب.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۲، *جامع التواریخ*. ج ۱، به کوشش بهمن کریمی، تهران: اقبال.

- یغمایی، امان‌الله و پورشعبانیان، زهرا، ۱۳۹۳،
«هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون
مورخان دوره اسلامی از آغاز تا عصر قاجار».
سخن تاریخ، ۲۰: ۲۹۵۰

-Porter, R. K. (1822). Travels in Georgia,
Persia, Armenia, ancient Babylonia,
&c. During the years 1817, 1818, 1819

- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، جامع
التواریخ. به تصحیح و تحشیه محمد روشن
و مصطفی موسوی، ۴ جلد، تهران: البرز.

- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۶، جامع‌التواریخ
(تاریخ آل سلجوق). به تصحیح و تحشیه
محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.

& 1820. Vol. 2. London: Longman,
Hurst, Rees, Orme and Brown.